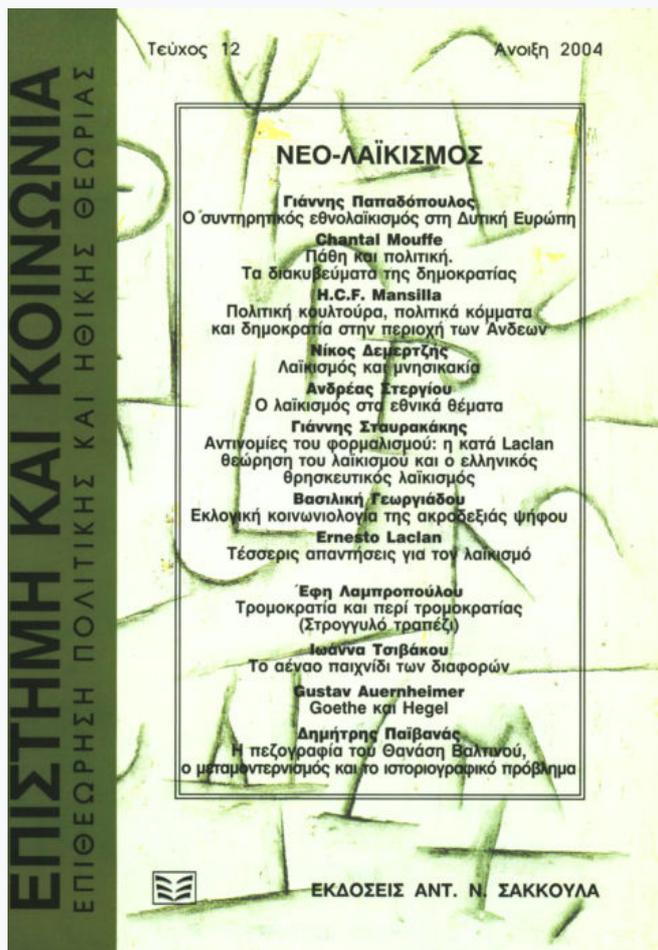

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 12 (2004)

Νεο-λαϊκισμός

Η εκλογική κοινωνιολογία της ακροδεξιάς ψήφου

Βασιλική Γεωργιάδου

doi: [10.12681/sas.771](https://doi.org/10.12681/sas.771)

Copyright © 2015, Βασιλική Γεωργιάδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γεωργιάδου Β. (2015). Η εκλογική κοινωνιολογία της ακροδεξιάς ψήφου. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 12, 173–212. <https://doi.org/10.12681/sas.771>

Η εκλογική κοινωνιολογία της ακροδεξιάς ψήφου

Βασιλική Γεωργιάδου*

Στο άρθρο αναλύεται η κοινωνιολογία της ακροδεξιάς ψήφου: ποιες κοινωνικο-δημογραφικές κατηγορίες και ποιες επαγγελματικές ομάδες εκλογέων ψηφίζουν κόμματα της άκρας και λαϊκιστικής Δεξιάς και πώς διαμορφώνεται η επιλογή τους αυτή. Επίσης, εξετάζονται οι προϋποθέσεις και εντοπίζονται οι κοινωνικές ομάδες για την εκδήλωση μιας 'αρνητικής ψήφου' στα ακροδεξιά κόμματα. Στο κείμενο υποστηρίζεται ότι λιγότερο τρωτοί στο προσκλητήριο της άκρας Δεξιάς εμφανίζονται οι εκλογείς που διαθέτουν οργανωτικούς δεσμούς και ιδεολογικές ταυτίσεις με ομάδες-προθαλάμους της Αριστεράς (συνδικάτα) ή με κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα της Δεξιάς (εκκλησίες). Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ακροδεξιάς στην ύστερη μεταπολεμική εποχή είναι η πολυσυλλεκτικότητα της. Το γεγονός ότι αυτή συγκεντρώνει ψήφους από τη Δεξιά και από την Αριστερά θεωρείται αποτέλεσμα ενός αυθεντικού λαϊκισμού τον οποίο εκφράζει. Στον κορμό της άκρας Δεξιάς συναντώνται ετερόκλητες ιδεολογικο-πολιτικές αντιλήψεις. Αυτή η 'πολύπλοκη αλχημεία' της ακροδεξιάς αποτελεί μια 'παγίδα' για τα κόμματα της επικρατούσας τάσης: μιμούμενα τον λόγο και υιοθετώντας τις πολιτικές της διευκολύνουν την εκλογική διεύθυνσή της σε ομάδες ψηφοφόρων τόσο της παραδοσιακής Δεξιάς όσο και της Αριστεράς που έχουν αποβάλει την κομματική τους ταύτιση, ενώ επιπλέον τη βοηθούν να επιβάλλει τα δικά της διακυβεύματα στον πολιτικό διάλογο.

---

* Επίκουρος Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ο 'πολιτικός κατακλυσμός' της ακροδεξιάς: εκλογικά κέρδη και απώλειες

Τα πολιτικά κόμματα της νέας άκρας Δεξιάς παρουσιάζουν, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, σαφή σημάδια ανάκαμψης της εκλογικής τους δύναμης. Επίσης, παρά τις όποιες διακυμάνσεις στα ποσοστά τους από εκλογική αναμέτρηση σε εκλογική αναμέτρηση, αλλά και παρά τις όποιες ανακατατάξεις λαμβάνουν χώρα στην υποπεριοχή του κομματικού φάσματος που αυτά είναι εγκατεστημένα, συνολικά εξεταζόμενη η άκρα Δεξιά εμφανίζει τάσεις εδραίωσης της παρουσίας της στην πολιτική σκηνή.

Ο 'πολιτικός κατακλυσμός' που επήλθε, σύμφωνα με τη χαρακτηριστική διατύπωση του Laurent Fabius, υπουργού οικονομικών στην κυβέρνηση Jospin, από την προεδρική αναμέτρηση της 21ης Απριλίου 2002 στη Γαλλία (*Economist* 27.4.2002: 25), με τον Jean-Marie Le Pen να αφήνει εκτός δεύτερου γύρου τον υποψήφιο των Σοσιαλιστών Lionel Jospin, επιβεβαιώνει κατά τρόπο δραματικό, αν και όχι μοναδικό και αποδεδειγμένα όχι ανεπανόληπτο, τις παραπάνω εξελίξεις.¹ 'Μετά τον κατακλυσμό' του Le Pen, του Haider, της Kjaersgaard, του Blocher, του Hagen, κ.ά., ο οποίος προκλήθηκε από τη μαζική ψήφο στο γαλλικό Εθνικό Μέτωπο, όπως και σε μια σειρά άλλων κομμάτων της νέας άκρας Δεξιάς στην Ευρώπη (FPÖ/Αυστρία, DFP/Δανία, SVP/Ελβετία, FP/Νορβηγία, κ.λπ.), μένει να διαπιστώσουμε ποια είδη ευρωπαϊκών πολιτικών παραδόσεων θα διασωθούν και ποια και πώς θα επηρεαστούν επιδεικνύοντας ευελιξία και προσαρμογή στα νέα δεδομένα.

Ο Jörg Haider, μετά τη σαρωτική νίκη του FPÖ το 1999 στις αυστριακές εκλογές για το Εθνικό Συμβούλιο, αλλά και μετά την ήττα αρκετών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων που στα τέλη του 2000 και στις αρχές του 2001 βρισκόνταν ακόμη στην κυβέρνηση λίγο προτού παραδώσουν τα ηνία της εξουσίας σε συντηρητικά κυβερνητικά σχήματα (Γαλλία, Δανία, Ολλανδία, Βέλγιο), σχολίαζε με εκείνον τον γεμάτο έπαρση πολιτικό κυνισμό –ένα μείγμα δημαγωγίας, πολιτικής ωμότητας και συνειδητής παραπλάνησης– που συχνά διακρίνει τους ηγέτες της νέας ακροδεξιάς:

'Πλέον η Αριστερά στην Ευρώπη μπορεί να έχει (εκλογικές) επιτυχίες μόνο εάν ασπαστεί ιδέες της Δεξιάς. Μάλιστα, κάτι τέτοιο συνιστά την καλύτερη επιβεβαίωση της δικής μας πολιτικής' (*Die Zeit* 20.6.2002: 3).

Αν δώσουμε βάση στα λεγόμενα του Haider (και υπάρχουν αρκετοί που δίνουν βάση αν όχι στα λεγόμενα του ίδιου του Haider, πάντως, σε συγκλί-

νους με τις δικές του εκτιμήσεις), ο 'πολιτικός κατακλυσμός' της άκρας Δεξιάς επιβάλλει τον δεξιόστροφο αναπροσανατολισμό της Αριστεράς, εάν και εφόσον αυτή επιθυμεί να διατηρηθεί στα ανώτατα κλιμάκια της κυβερνητικής εξουσίας. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τις πραγματικές εξελίξεις, ορθό θα ήταν να ισχυριζόταν κανείς ότι είναι η πίεση από την πολιτική παρουσία της άκρας Δεξιάς και, κυρίως, ο φόβος της εκλογικής ενδυνάμωσής της που επιφέρει μια *στροφή προς τα δεξιά των κομμάτων εξουσίας γενικά*. Για μεν την Αριστερά, πάντως, όταν επιχειρείται μια τέτοια στροφή, είναι δυνατό να θεωρηθεί καιροσκοπική και ασύμβατη με το ιδεολογικό της προφίλ και γι' αυτό να αποδοκιμαστεί από το εκλογικό σώμα. Χαρακτηριστικό μιας τέτοιας περίπτωσης είναι το παράδειγμα του (τότε) κυβερνώντος Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Δανίας. Στην αναμέτρηση της 20ής Νοεμβρίου 2001, το Socialdemokratiet *κατά πρώτον* υιοθέτησε έναν πολιτικό λόγο καταγγελτικό του ενδεχομένου μιας πολυεθνικής ποικιλίας στο εσωτερικό του κράτους ('Η Δανία δεν είναι και δεν πρέπει να γίνει χώρα πολυεθνική', διακήρυττε ο σοσιαλδημοκράτης πρωθυπουργός Poul Nyrup Rasmussen), *κατά δεύτερον* έδειξε επιφυλακτικό απέναντι στην πολυπολιτισμικότητα (όπως καταμαρτυρούν δηλώσεις της τότε υπουργού εσωτερικών Jespersen) και, τέλος, *κατά τρίτον*, προσέδωσε σαφείς εθνολαϊκιστικές αποχρώσεις σε διάφορες πολιτικές προτάσεις του. Στόχος του ήταν να περιορίσει τις διαφαινόμενες εκλογικές του απώλειες σε εκείνο το κομμάτι των εκλογέων που έδειχνε θορυβημένο εξ αιτίας της αυξημένης παρουσίας προσφύγων και αιτούντων άσυλο στη χώρα.² Τασσόμενο υπέρ της εφαρμογής ενεργητικών πολιτικών ενσωμάτωσης των μεταναστών στους κανόνες και στις αξίες της κοινωνίας της Δανίας (η γνώση της δανικής γλώσσας θεωρήθηκε προϋπόθεση), ως αναγκαίο όρο προκειμένου αυτοί να παραμείνουν στη χώρα και να συμμετάσχουν ελεγχόμενα στην αγορά εργασίας, αλλά και να στοιχειοθετήσουν δικαίωμα συμμετοχής στο κοινωνικό κράτος, δικαίωσε τις ξενοφοβικές θέσεις του ακροδεξιού Dansk Folkeparti (Λαϊκό Κόμμα). Απογοήτευσε, όμως, και δεν συσπείρωσε δικούς του ψηφοφόρους, γι' αυτό και το Socialdemokratiet έχασε το 2001 6,8 ποσοστιαίες μονάδες και, ταυτοχρόνως, την πρωτιά στις εκλογές και τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση (βλ. Royal Danish Ministry of Foreign Affairs 2001, 2002· <http://www.electionworld.org/election/denmark.htm>· Schlüter- Knauer 2002: 155· Γεωργιάδου 2004).

Η επισήμανση του Haider ότι, πλέον, τα κυβερνητικά κόμματα της Αριστεράς για να έχουν εκλογικές επιτυχίες πρέπει να ασπαστούν ιδέες της νέας άκρας Δεξιάς, δεν ευσταθεί. Η *εκλογική πραγματικότητα καταδεικνύει, ότι*

όσο περισσότερο τα κόμματα της επικρατούσας τάσης από τη Δεξιά και την Αριστερά μετακινούνται σε πολιτικο-ιδεολογικό επίπεδο προς τα δεξιά και εγκαθίστανται (με επίκεντρο συγκεκριμένα διακυβεύματα) πέραν της καθεστηκιάς Δεξιάς, τόσο διευκολύνεται η εκλογική διείσδυση της νέας άκρας Δεξιάς σε ομάδες ψηφοφόρων που ανήκουν στην όμορη Δεξιά, αλλά και σε παραδοσιακούς ψηφοφόρους της Αριστεράς που έχουν στο μεταξύ αποβάλει την κομματική ταύτιση μαζί της. Μια τέτοια διείσδυση της νέας άκρας Δεξιάς στην εκλογική πελατεία κομμάτων της Δεξιάς και της Αριστεράς μπορεί, καταρχάς, να λάβει χώρα επιτυχώς γι' αυτή, ασχέτως του ευρύτερου αντίκτυπου, θετικού ή αρνητικού, που δημιουργεί στο εκλογικό σώμα συνολικά η δεξιόστροφη μετακίνηση των κομμάτων της επικρατούσας τάσης. Επειδή μια τέτοια διείσδυση δημιουργείται μέσα σε ένα κλίμα γενικής μεταβλητότητας των πολιτικο-ιδεολογικών διαθέσεων του ψηφοφόρου, τα αποτελέσματά της μπορεί σε μεσοπρόθεσμη βάση να αποδειχθούν ασταθή και να εμφανίσουν ακόμη και έντονες εκλογικές διακυμάνσεις. Ωστόσο, παρά τις όποιες διακυμάνσεις, η άμεση εκλογική διείσδυση της νέας άκρας Δεξιάς σε ψηφοφόρους των κομμάτων της επικρατούσας τάσης δύναται να επιφέρει ορισμένες μονιμότερες μεταβολές στον ιδεολογικό, πολιτικό και προγραμματικό προσανατολισμό αυτών των κομμάτων. Εδώ, η περίπτωση των τοπικών εκλογών (Bürgerschaftswahlen) του Αμβούργου/ΟΔΓ είναι χαρακτηριστική και όσον αφορά τις διεισδύσεις και όσον αφορά τις διακυμάνσεις που αναφέρθηκαν.

Αμβούργο/Bürgerschaftswahlen 2001: πώς ένα 'κόμμα-πομφόλυγας' ανατρέπει την πολιτική σκηνή

Οι τοπικές εκλογές του 2001 στο Αμβούργο παρουσιάζονται ακολούθως ως μια μελέτη περίπτωσης (case study). Χαρακτηριστικό γνώρισμα της περίπτωσης αυτής είναι ότι, ήδη στο χρονικό διάστημα μιας συντομευμένης κοινοβουλευτικής περιόδου (Σεπτέμβριος 2001 έως Φεβρουάριος 2004), έγιναν ορατές οι δυνατές μεταβολές που προκαλούνται τόσο στη συμπεριφορά του εκλογικού σώματος όσο και στις ιδεολογικο-ολιτικές επιλογές των κυρίως κομμάτων εξ αιτίας της επίδρασης που ασκεί (ακόμη και) ένα 'κόμμα-πομφόλυγας' της νεολαϊκιστικής Δεξιάς.

Οι εκλογές αυτές αποτελούν ένα τυπικό παράδειγμα εκλογικής περιπλάνησης αριθμητικά σημαντικής μερίδας ψηφοφόρων που, σε μια πρώτη φάση, ενίσχυσε εντυπωσιακά τη νεο-λαϊκιστική Δεξιά, επιφέροντας απώλειες στα κόμματα της επικρατούσας τάσης. Σε μια επόμενη φάση η εκλογική περιπλά-

νηση –ένα διαρκές πήγαινε-έλα των ψηφοφόρων μεταξύ των διαφόρων κομμάτων του πολιτικού κέντρου και του δεξιού άκρου– προκάλεσε πολλές ανατροπές, μεταξύ άλλων την εκλογική ανατροπή του ίδιου του ανατροπέα.

Ως όχημα ανατροπής λειτούργησε το πρωτοεμφανιζόμενο κόμμα του ‘α-νηλεούς’, όπως αποκαλείτο, πρώην δικαστή Ronald Barnabas Schill (γνωστό ως Schill-Partei· επίσημη ονομασία: Rechtsstaatlicher Offensive [Αντεπίθεση του κράτους δικαίου]). Το Schill-Partei έλαβε το εντυπωσιακό 19,4% των ψήφων του εκλογικού σώματος στις τοπικές εκλογές του Αμβούργου, που –σημειωτέον– διεξήχθησαν δώδεκα ημέρες μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001, για να περιέλθει όμως κυριολεκτικά σε εκλογική αφάνεια μέσα σε λιγότερο από τρία χρόνια. Ο ανατροπέας αυτός μπορεί να ανατράπηκε γρήγορα, πρόλαβε όμως να προκαλέσει κυβερνητικές ανακατατάξεις και έλλειμμα πολιτικού προσανατολισμού στα κυρίως κόμματα της επικρατούσας τάσης (SPD και CDU). Ακολούθως θα παρουσιάσουμε την πορεία των ανακατατάξεων και τα στάδια της πολιτικής ανατροπής και, επίσης, τις εναλλακτικές λύσεις που αναδεικνύονται αλλά και το αναλογούν κόστος από τη μετατροπή του ελλείμματος προσανατολισμού των κυβερνητικών κομμάτων σε μια νέα ποιότητα.

Το Schill-Partei υπήρξε ένα κόμμα προσωποκεντρικό, μονοθεματικό το οποίο πρόβαλε με τρόπο ‘μονομανιακό’ (Bergsdorf 2002: 162) το ζήτημα της πάταξης της εγκληματικότητας (‘Μηδέν Ανοχή’ ήταν το προεκλογικό σύνθημά του) και πρότασε μονομερώς το διακύβευμα ‘νόμος και τάξη’ (law and order) στην πολιτική του ατζέντα. Σε ό,τι αφορά την κομματική οικογένεια στην οποία ανήκει, κυρίαρχη μεταξύ των αναλυτών είναι η γνώμη ότι επρόκειτο για ένα κόμμα της διαμαρτυρούμενης νεο-λαϊκιστικής αλλά όχι της εξτρεμιστικής Δεξιάς (extreme right), εφόσον το Schill-Partei κινήθηκε εν γένει μέσα στο πλαίσιο της ‘φιλελεύθερης δημοκρατικής συνταγματικής τάξης’ και του Grundgesetz (Raschke/Tils 2002: 53). Επίσης, δεν επρόκειτο για κάποιο ευθέως ξενοφοβικό κόμμα, αν και υπήρξε εμφανής η αμφισβήτηση στην γνώμη του για τους ‘ξένους’: τους αποκαλούσε ‘συμπολίτες’ και εξήρε τη ‘νομοταγή’ συμπεριφορά των μεταναστών πρώτης γενιάς, τόνιζε όμως την αυξανόμενη εγκληματική διαθεσιμότητα των αλλοδαπών ‘συγκεκριμένων εθνοτικών ομάδων’ που την τελευταία δεκαετία κατακλύζουν το Αμβούργο (βλ. πρόγραμμα του κόμματος). Μια τέτοιοι ειδους αμφιθυμική στάση, η οποία υποστηρίζει αυθαίρετα την ύπαρξη ποιοτικών διαχωρισμών μεταξύ των αλλοδαπών διαφόρων γενεών και χώρας προέλευσης, αποτελεί το αναγκαίο υπόστρωμα για την ανάδειξη μιας καλυμμένης και εξορθολογισμένης

ξενοφοβίας. Καλυμμένη και εξορθολογισμένη ξενοφοβία ανευρίσκεται σε όλα τα μορφώματα της νέας άκρας /ριζοσπαστικής Δεξιάς (far /radical right), απλή παραλλαγή των οποίων αποτελεί ο ριζοσπαστικός νεο-λαϊκισμός του κόμματος του Schill και όποιου άλλου παρεμφερούς μορφώματος.

Ο ιδεολογικός λόγος και οι πολιτικές επιλογές του Schill-Partei ενίσχυσαν την πολυσυλλεκτικότητά του τόσο μεταξύ των ψηφοφόρων μιας υπερευνητηρικής ασιτικής Δεξιάς όσο και μεταξύ εκείνων που, έχοντας προέλευση είτε από τη Δεξιά είτε από την Αριστερά, επιθυμούσαν κατά κύριο λόγο να διαμαρτυρηθούν εναντίον του 'κατεστημένου' (βλ. Raschke/Tils 2002: 49-54). Τη στάση διαμαρτυρίας ενίσχυε ο ίδιος ο Schill, ο οποίος είχε την ικανότητα να κινητοποιεί στο εκλογικό σώμα κρυμμένους φόβους και προκαταλήψεις, φορτίζοντάς το συναισθηματικά και καταφεύγοντας στη χρήση γνωστών στερεοτύπων: εναντίον των 'ισχυρών' και της 'πολιτικής τάξης', κατά των 'ξένων', ιδίως μέσω του διαχωρισμού τους σε 'νομοταγείς' και σε 'διαθέσιμους δι' ασήμαντον αφορμή' να εγκληματήσουν (Raschke/Tils 2002: 52-53). Η πολυσυλλεκτικότητα του κόμματος του Schill, εκφραζόμενη στις σχεδόν 20 ποσοστιαίες μονάδες που απέσπασε με την πρώτη του εκλογική παρουσία στην αναμέτρηση της 23ης Σεπτεμβρίου 2001 (ποσοστό που ενδεχομένως να ήταν σημαντικά μικρότερο εάν οι εκλογές είχαν διεξαχθεί σε μια χρονική συγκυρία διαφορετική από εκείνη των τρομοκρατικών επιθέσεων στη Νέα Υόρκη), του απέφερε μια θέση στην κυβέρνηση συνασπισμού CDU-Schill-FDP. Εκτός του ότι ήταν η πρώτη τοπική πολυκομματική κυβέρνηση στην ΟΔΓ στην οποία ένα τρίτο κόμμα συμμετείχε σε κυβερνητικό σχήμα, συνασπιζόμενο με το CDU και το FDP, ήταν και η πρώτη κυβέρνηση στη χανσεατική πόλη του Αμβούργου, από το 1957, από την οποία απουσίαζαν οι σοσιαλδημοκράτες.

Η εκτίναξη του Schill-Partei στην τρίτη θέση του τοπικού κοινοβουλίου δρομολογήθηκε μέσα από τη σχεδόν ολοκληρωτική εξαφάνιση άλλων κομμάτων της νέας άκρας Δεξιάς (DVU, Republikaner), όπως και ενός δεξιών καταβολών 'Αντί-Κόμματος' διαμαρτυρίας (Statt Partei), τα οποία συγκέντρωναν από κοινού το 11% των ψήφων στις εκλογές του 1997, αλλά μόλις το 1% στις εκλογές του 2001. Η εκλογική εκτίναξη του κόμματος του Schill προέκυψε, όμως, και μέσα από την ισομεγέθη μετακίνηση προς αυτό 37 χιλιάδων ψηφοφόρων του CDU και 36 χιλιάδων του SPD, που αποτελούν αθροιστικά περίπου το 8,5% του εκλογικού σώματος στο Αμβούργο και καλύπτουν αριθμητικά την επιπλέον υποστήριξη που συγκέντρωσε το Schill-

Partei στο καταληκτικό διάστημα της προεκλογικής περιόδου μεταξύ της 11ης και της 23ης Σεπτεμβρίου (στοιχεία Infratest-Dimap).

Η απορρόφηση σημαντικού τμήματος σοσιαλδημοκρατών ψηφοφόρων από το Schill-Partei δεν οδήγησε σε περαιτέρω συρρίκνωση του συνολικού εκλογικού ποσοστού του SPD (36,2% το 1997, 36,5% το 2001), μια και οι σημαντικές απώλειές του προς τα δεξιά (έχασε το 12% των ψηφοφόρων του) αντισταθμίστηκαν πρόσκαιρα από την κινητοποίηση νέων ψηφοφόρων, ψηφοφόρων που στο παρελθόν είχαν απόσχει, και εκλογέων των Πρασίνων. Στο ότι η τάση για συρρίκνωση του SPD κατά βάση διακόπηκε αλλά δεν αναστράφηκε στις εκλογές του 2001 (οι σοσιαλδημοκράτες βρίσκονταν μακριά από το 51,3% των εκλογών του 1982 ή το 48% του 1991), συνέβαλε το γεγονός ότι το SPD δεν ακολούθησε την οδό (οδό-παγίδα, κατ' άλλους) να δικαιώσει τις θεματικές επιλογές του Schill- Partei, επικεντρώνοντας και τον δικό του πολιτικό λόγο σε ζητήματα νόμου και τάξης. Την οδό αυτή είχε επιχειρήσει ανεπιτυχώς να διαβεί στις εκλογές τέσσερα χρόνια νωρίτερα, υφιστάμενο περαιτέρω πτώση των εκλογικών του δυνάμεων (τότε είχε χάσει περίπου 8 ποσοστιαίες μονάδες), γεγονός που ανάγκασε τον τότε πρόεδρο του SPD, Oscar Lafontaine, να παρατηρήσει δηκτικά ότι φαντασιώνονται λάθος όσοι θεωρούν ότι οι σοσιαλδημοκράτες μπορούν να κερδίσουν εκλογές με την πρόταξη του διακυβεύματος της εσωτερικής ασφάλειας (Bergsdorf 2002: 161). Βέβαια, το όλο ζήτημα υπήρξε και παραμένει αμφίσημο. Από τη μια μεριά, μμούμενοι οι σοσιαλδημοκράτες το κόμμα του Schill (και όποιο κόμμα σαν αυτό του Schill) επιβεβαιώνουν τις πολιτικές και προγραμματικές επιλογές των διαμαρτυρούμενων νεο-λαϊκιστικών κομμάτων, υποβοηθώντας παράλληλα στην αναγνώρισή τους από το εκλογικό σώμα ως κανονικών ανταγωνιστών στον πολιτικό στίβο. Από την άλλη, αποστασιοποιούμενοι οι σοσιαλδημοκράτες από το κόμμα του Schill ή/ και καταγγέλλοντάς το, απομακρύνονται από εκείνη τη μερίδα εκλογέων που συγκυριακά επιδοκιμάζει ανάλογες θεματικές επιλογές, όχι όμως απαραίτητα και ένα κόμμα σαν το Schill-Partei: πρόκειται, μάλιστα, για μια πλειοψηφούσα ομάδα, καθώς το 52% των ψηφοφόρων εν όψει των Bürgerschaftswahlen του 2001 θεωρούσε την εγκληματικότητα ως το σημαντικότερο διακύβευμα, έναντι μόλις 17% που πρότασε την ανεργία (Forschungsgruppe Wahlen 2001). Η εγγενής αμφισημία τέτοιων ζητημάτων απεικονίζεται στην αμφιταλαντευόμενη στάση της ηγεσίας του SPD: ενώ ο Lafontaine ευθέως αποκέρυσε εγχειρήματα έστω και έμμεσης πολιτικής σύμπλευσης του SPD με το Schill-Partei, ο Otto Schilly, υπουργός εσωτερικών της ομοσπονδιακής κυβέρνησης Σοσιαλδημο-

κρατών-Πρασίνων, κατ' ουσίαν επινοούσε μια τέτοια σύμπλευση, διεκδικώντας από τη Δεξιά την 'πατρότητα' των αξιών του νόμου και της τάξης. Οι αξίες αυτές μπορεί να έχουν εποικιστεί από την άκρα και λαϊκιστική Δεξιά, ωστόσο αποτελούν –κατά τη γνώμη του– 'θεμελιώδεις αξίες της σοσιαλδημοκρατίας' οι οποίες πρέπει να επαναδιεκδικηθούν για να επανατοποθετηθούν στο σοσιαλδημοκρατικό περιβάλλον (από ομιλία του στο συνέδριο του SPD το 2001 στη Νυρεμβέργη, αναφέρεται στο Bergsdorf 2002: 161).³

Ο 'πολιτικός κατακλυσμός' του Schill συμπαρέσυρε στη δίνη του τους χριστιανοδημοκράτες, οι οποίοι στην αναμέτρηση του 2001 είχαν μια γενική απώλεια εκλογικών δυνάμεων της τάξεως του 4,5%, ενώ σχεδόν το 15% των χριστιανοδημοκρατών ψηφοφόρων στράφηκε στο κόμμα του Schill. Η απώλεια αυτή ήταν, όμως, μόνο προσωρινή. Το CDU του Αμβούργου κατόρθωσε να αξιοποιηθεί προς όφελός του την άπειρη και ασταθή στάση του Schill-Partei ως κυβερνητικού εταίρου αλλά, κυρίως, την πολιτικώς απαράδεκτη και έξω από τους κανόνες της κοινωνικής ευπρέπειας προσωπική συμπεριφορά του ίδιου του Schill. Αποτέλεσμα όλων αυτών, βοηθούσης της συνεχιζόμενης βαθιάς κρίσης στο SPD, όπως και της αμφιταλάντευσής του όσον αφορά την ιεράρχηση παλιών (ανεργία) και νέων (νόμος και τάξη) διακυβευμάτων, ήταν το CDU να αυξήσει σημαντικά τη δύναμή του στις πρόωρες εκλογές του Φεβρουαρίου 2004, κατακτώντας την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στο τοπικό κοινοβούλιο (από 26,2% και 33 έδρες το 2001, 47,2% και 63 από τις 121 έδρες το 2004), σχεδόν εξαφανίζοντας το κόμμα του Schill (από 19,4% το 2001, 0,4% το 2004 και ένα ποσοστό 3,1% που συγκέντρωσε μια μικρή ομάδα πρώην στελεχών του).

Η εκλογική ενίσχυση του CDU συνοδεύτηκε από την απορρόφηση στις τάξεις του τού κόμματος του Schill: η 'Αντεπίθεση του κράτους δικαίου' υπήρξε μεν δυναμική, αλλά αποδείχθηκε προσωρινή, ένα είδος 'κόμματος-πομφόλυγα' (flash-party), η εκλογική αναλαμπή του οποίου διήρκεσε μόλις τρία χρόνια. Ωστόσο, για να συμβεί κάτι τέτοιο, οι χριστιανοδημοκράτες του Αμβούργου χρειάστηκε να μετακινηθούν σε επίπεδο ιδεολογικού λόγου και προγραμματικών θέσεων από το πολιτικό κέντρο προς τη νεο-λαϊκιστική Δεξιά, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το επίμαχο διακύβημα του νόμου και της τάξης και την πρόταξη του στη δική τους πολιτική ατζέντα.

Το τέχνασμα Haider ή ποιος κερδίζει από την περιπλάνηση των κομμάτων της επικρατούσας τάσης στα διακυβεύματα της νέας άκρας Δεξιάς;

Το παράδειγμα των Bürgerschaftswahlen στο Αμβούργο επιβεβαιώνει ότι ο κερδισμένος από μια μετακίνηση κομμάτων και εκλογέων προς το δεξιό άκρο του ιδεολογικο-πολιτικού άξονα Αριστεράς-Δεξιάς είναι, εν προκειμένω, η νεο-λαϊκιστική Δεξιά. Τα κέρδη της είναι είτε αμιγώς ποσοτικά, όπως προκύπτει από τα αυξημένα εκλογικά ποσοστά της, είτε /και περισσότερο ή και μόνον ποιοτικά. Το τελευταίο διαφαίνεται από το γεγονός ότι τα κόμματα της επικρατούσας τάσης, παρότι επισήμως την αποδοκιμάζουν, στην πραγματικότητα εφαρμόζουν τακτικές δικής τους πολιτικής προσαρμογής στον λόγο που υιοθετεί και στα διακυβεύματα που προβάλλει η νεο-λαϊκιστική άκρα Δεξιά.

Με βάση τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η έμμεση προτροπή του Haider προς τα κόμματα της Αριστεράς να ενστερνιστούν απόψεις της νέας άκρας Δεξιάς και να της μοιάσουν προκειμένου να καταγάγουν εκλογικές νίκες, συνιστά ένα πολιτικο-εκλογικό τέχνασμα, που λειτουργεί ψυχολογικά προς δύο ταυτοχρόνως κατευθύνσεις.

* Το *τέχνασμα Haider* στοχεύει αφενός να αποενοχοποιήσει πρώην ψηφοφόρους της Αριστεράς που τώρα ψηφίζουν (ή σκέπτονται κάποτε να ψηφίσουν) τη νέα άκρα και λαϊκιστική Δεξιά. Ειδικά αυτοί, επειδή έχουν μετακινηθεί (ή σκέπτονται να μετακινηθούν) προς ένα ιδεολογικο-πολιτικά μη-όμορο κόμμα σε σχέση προς εκείνο από το οποίο προέρχονται και, επιπλέον, προς ένα κόμμα που βρίσκεται εκτός των καθιερωμένων ιδεολογικο-πολιτικών στρατοπέδων, πρέπει να επινοήσουν ορθολογικοφανή επιχειρήματα προκειμένου να δικαιολογήσουν (και απέναντι στον εαυτό τους) την εκλογική τους μεταστροφή. Μια τέτοια δικαιολόγηση μπορεί να συμβεί εάν κατορθώσουν, εννοείται εκ των υστέρων, να εναρμονίσουν την παρελθούσα εκλογική τους συμπεριφορά με την παρούσα στάση. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα την εναρμόνιση με ποιοτικούς όρους της παρελθούσας εκλογικής συμπεριφοράς με την παρούσα συμπεριφορά και στάση, κάτι τέτοιο μπορεί να συντελεστεί εάν η εκλογική μεταστροφή των ψηφοφόρων παρουσιαστεί ως άσκηση πίεσης προς τα παραστρατημένα κόμματα της Αριστεράς να υιοθετήσουν θέσεις και να προωθήσουν αιτήματα των παραμελημένων λαϊκών στρωμάτων που συνθέτουν τον σκληρό πυρήνα της εκλογικής τους βάσης. Ο λαϊκισμός και ο αντιελιτισμός των κομμάτων της άκρας Δεξιάς συνεισφέρει

με τον τρόπο του στο όλο 'εγχείρημα εναρμόνισης', καθότι δίνει την αίσθηση σε μεταστρεφόμενους εκλογείς της Αριστεράς ότι η αλλαγή στην εκλογική συμπεριφορά τους, εξεταζόμενη με όρους ευρύτερης πολιτικής στόχευσης και όχι ευθείας κομματικής έκφρασης είναι, στην πραγματικότητα, μικρότερη από όσο φαίνεται.⁴ Και τούτο διότι διά της εκλογικής μεταστροφής των ψηφοφόρων από την Αριστερά στην άκρα και λαϊκιστική Δεξιά επιδιώκεται η επαναφορά των κομμάτων της Αριστεράς στην εκλογική τους βάση. Εδώ, η επιλογή από τους ψηφοφόρους της στάσης της εκλογικής μεταστροφής δικαιολογείται ως μια 'επιλογή αποχώρησης' (Hirschman 2002), που ως εξορθολογισμένο στόχο της επικαλείται να οδηγήσει τα κόμματα της Αριστεράς πίσω στην 'κανονική' κατάσταση από την οποία αυτά έχουν διολισθήσει.

* *Αφετέρου, το τέχνασμα Haider* στοχεύει να αποενοχοποιήσει τα ίδια τα κόμματα της Αριστεράς, ώστε και αυτά να βρουν ελαφρυντικά για τη μεταστροφή τους προς εθνοσυντηρητικές πολιτικές θέσεις και ιδέες που έχει αναδείξει η νέα άκρα και λαϊκιστική Δεξιά (όπως την έμφαση στον νόμο και την τάξη ή στα ζητήματα της εσωτερικής ασφάλειας των εθνικών κρατών). Όσον αφορά τα κόμματα της Αριστεράς, τέτοιου είδους διακυβεύματα θεωρούνται εν γένει ότι εμπύπτουν στην αρμοδιότητα της Δεξιάς και, άρα, εν πρώτοις αυτά δεν έχουν να αποκομίσουν εκλογικά οφέλη από την ένταξη εθνοσυντηρητικών διακυβευμάτων στη δική τους πολιτική και προγραμματική ατζέντα (βλ., ενδεικτικά, την άποψη Lafontaine στο παράδειγμα των εκλογών του Αμβούργου). Ωστόσο, η ιεράρχησή τους ως διακυβευμάτων σημαντικών εκ μέρους ευρέων τμημάτων ψηφοφόρων δικαιολογεί, με όρους εκλογικού ανταγωνισμού, την προβολή τους από την πλευρά των μαζικών κομμάτων τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς. Όσον αφορά τα πρώτα, η ιδεολογικο-πολιτική τους γειτνίαση επί του άξονα Αριστεράς-Δεξιάς με τα κόμματα της νέας άκρας Δεξιάς καθιστά εν μέρει αναμενόμενη και πάντως, για το τμήμα των συντηρητικών εκλογέων τους, εν τέλει αποδεκτή μια τέτοια μετακίνηση. Όσον αφορά τα δεύτερα, αυτά προκειμένου να μην στιγματιστούν ως καιροσκοπικά και να μην αποδοκιμαστούν από τον σκληρό πυρήνα των σταθερών οπαδών τους μετακινούμενα προς θέσεις και ιδέες μιας εθνοσυντηρητικής και νεο-λαϊκιστικής Δεξιάς (βλ. το παράδειγμα του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της Δανίας), αναπτύσσουν συνήθως μια διπλή στρατηγική. Άλλοτε, δηλαδή, επιδιώκουν να μεταβαπτίσουν μια τέτοια μετακίνηση ως επιστροφή σε παραμελημένες δικές τους αξίες, τις οποίες έχει ιδιοποιηθεί η (άκρα) Δεξιά (βλ. την αναφορά Schily μετά την ήττα του SPD στις εκλογές του Αμβούργου). Άλλοτε πάλι, μια τέτοια μετακίνηση των κομμάτων της

Αριστεράς δικαιολογείται με το επιχείρημα της 'ανάκαμψης', δηλαδή της προσαρμογής τους στα αιτήματα των οπαδών και εκλογέων τους που έχουν αποχωρήσει μετακινούμενοι από δυσαρέσκεια και αντίδραση προς τα δεξιά.

Εν τέλει και παρά τα διάφορα *ψυχολογικά τεχνάσματα* ηγετών της νέας άκρας και λαϊκιστικής Δεξιάς, δεν ανταποκρίνεται στην υπάρχουσα εκλογική πραγματικότητα και δεν επιβεβαιώνεται από τα εμπειρικά δεδομένα, ότι πλέον 'η Αριστερά στην Ευρώπη... έχει επιτυχίες... εάν ασπαστεί ιδέες της Δεξιάς', όπως παραπλανητικά ισχυρίζεται ο Jörg Haider. Από αυτή την έλλειψη επιβεβαίωσης θα πρέπει, ωστόσο, να εξαιρεθούν ορισμένα μικρά κόμματα της άκρας Αριστεράς (βλ., λόγου χάρη, την περίπτωση του σοσιαλιστικού κόμματος στην Ολλανδία), τα οποία διαθέτοντας από το παρελθόν μια εθνικιστική ιδεολογική συνιστώσα, είναι σε θέση να αποκομίσουν ορατά εκλογικά οφέλη αφομοιώνοντας σχετικά εύκολα εθνοσυντηρητικές ιδέες της άκρας Δεξιάς.⁵

Μπορεί, επομένως, τα κυβερνητικά κόμματα της Αριστεράς να μην αποκομίζουν εκλογικά οφέλη ή και να έχουν εκλογικές απώλειες όταν υιοθετούν θέσεις και ιδέες της άκρας Δεξιάς, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τα κόμματα της νέας άκρας Δεξιάς. Τα τελευταία υιοθετούν –παρότι σημαντικά *παράλλαγμένες* ή *παραποιημένες* και, πάντως, *κατά τρόπο επιλεκτικό*– θέσεις και ιδέες της παραδοσιακής αστικής Δεξιάς, αλλά και της σοσιαλιστικής /σοσιαλδημοκρατικής Αριστεράς. Τα κόμματα της νέας άκρας Δεξιάς διεισδύουν πλέον με σχετική ευκολία σε εκλογικά ακροατήρια: ενεργώς πραγματικά και δυναμικά και της Αριστεράς και της Δεξιάς. Τούτο το επιτυγχάνουν τασσόμενα *κατά πρώτον* υπέρ των πολιτικών κοινωνικής προστασίας, οι οποίες όμως απευθύνονται στους 'γηγενείς πολίτες του έθνους-κράτους' αλλά όχι στους πρόσφυγες και τους μετανάστες, εκτός και αν ληφθούν 'γι' αυτούς υπόψη ειδικά και αυστηρά κριτήρια επιλογής' *κατά δεύτερον*, τασσόμενα υπέρ ενός ισχυρού και κατασταλτικού κράτους που προασπίζεται τον 'νόμο και την τάξη' έναντι απειλών που, κατά κύριο λόγο, προέρχονται από το εσωτερικό των εθνικών κρατών.

Η περίοδος της ανάκαμψης της άκρας Δεξιάς

Περίπου μια δεκαετία πριν από την εκπνοή του 20ού αιώνα ξεκίνησε για την άκρα Δεξιά μια νέα περίοδος (το λεγόμενο 'τρίτο κύμα' της). Αυτός ο τύπος της νέας άκρας Δεξιάς *καταρχάς* αποσυγχρωτίζεται –τουλάχιστον δη-

μοσίως και επισήμως- από τα φασιστοειδή και ανταρχικά κατάλοιπα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου (την άκρα Δεξιά του 'πρώτου κύματος'), τα οποία διέθεταν έναν αντισυστημικό και αντιδημοκρατικό προσανατολισμό και ελκύνονταν από φυλετικές κοινωνικές αντιλήψεις. Κατά δεύτερον, η νέα άκρα Δεξιά απομακρύνεται από την άκρα Δεξιά της εποχής του μεταβιομηχανισμού (το αποκαλούμενο 'δεύτερο κύμα'). Τα βασικά γνωρίσματα της άκρας Δεξιάς εκείνης της περιόδου ήταν ότι υπήρξε αντικρατική σε ό,τι αφορά τις θέσεις της για την αγορά και οικονομία, το ίδιο όπως για την κοινωνική πρόνοια, ενώ επιπλέον υπήρξε λαϊκιστική και αντιπλουραλιστική σε ό,τι αφορά τις απόψεις της για την πολιτική διαδικασία, τους δρώντες και τη λήψη των αποφάσεων- ταυτοχρόνως, όμως, υπήρξε ανεκτική και με θετική προδιάθεση για αρκετά από τα μεταυλιστικά διακυβεύματα (προστασία περιβάλλοντος, ελευθερία στις επιλογές με βάση το φύλο, άμεση πολιτική συμμετοχή, κ.λπ.), τα οποία την εποχή εκείνη είχε αναδείξει μια 'σε κοινωνικό επίπεδο ριζοσπαστικά φιλελεύθερη Αριστερά' (libertarian left, Kitschelt και McGann 1995: 21-22, 42, Otsuka 2003· για τα τρία κύματα της άκρας Δεξιάς, βλ. Backer 2004).

Δεν είναι του παρόντος να αναφερθούμε διεξοδικά στα μορφολογικά γνωρίσματα των διαφόρων τύπων ('κυμάτων') της άκρας Δεξιάς, όπως αυτά κάνουν την εμφάνισή τους μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (βλ. Γεωργιάδου 2004). Θα μπορούσαμε, ωστόσο, συνοψίζοντας να ισχυριστούμε, ότι αν ο δεξιός ανταρχισμός χαρακτηρίζει την άκρα Δεξιά του πρώτου μεταπολεμικού κύματος και ο λαϊκιστικός αντικρατισμός εκείνη του δεύτερου, το γνώρισμα του 'προνοιακού σοβινισμού' (welfare/welfare-state chauvinism) είναι αυτό που κυρίως διακρίνει τη νέα άκρα Δεξιά του ' τρίτου κύματος'. Ειδικεύεται στο να καλλιεργεί τους μαζικούς φόβους και να ενισχύει τα πάσης φύσεως αρνητικά και εχθρικά στερεότυπα του γηγενούς πληθυσμού για τους 'ξένους'. Οι τελευταίοι αντιμετωπίζονται ως αθέμιτοι ανταγωνιστές των 'γγενών πολιτών του έθνους- κράτους' (nationale Staatsbürger), γι' αυτό και από τα κόμματα της νέας άκρας Δεξιάς υποστηρίζεται η αυστηρά ελεγχόμενη είσοδος μεταναστών και προσφύγων στις ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και η υπό όρους συμμετοχή τους τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στα αγαθά και τις υπηρεσίες του κράτους πρόνοιας (για τα παραπάνω βλ., ενδεικτικά, Betz 1994: 173-74, Παπαδόπουλος 2004, Klar κ.ά. 1989). Μάλιστα, ειδικευόμενη στα παραπάνω θέματα και υπερασπιζόμενη ανοικτά τέτοιες πολιτικές θέσεις, η νέα άκρα Δεξιά επιτυγχάνει ώστε ένα αυξανόμενο τμήμα του εκλογικού σώματος να αναγνωρίζει στα ακροδεξιά κόμματα του ' τρίτου κύ-

ματος' αρμοδιότητα στην πολιτική διαχείριση του διακυβεύματος 'μετανάστες και πρόσφυγες'. Να σημειωθεί, μάλιστα, ότι κατά την ύστερη νεωτερικότητα, όταν πλέον οι ιδεολογικο-πολιτικές ταυτίσεις μεταξύ των ψηφοφόρων και στις σχέσεις ψηφοφόρων-κομμάτων έχουν σημαντικά χαλαρώσει, η απόδοση του κριτηρίου της αρμοδιότητας σε κάποιο κόμμα αποτελεί την υπ' αριθμόν μία προϋπόθεση προκειμένου αυτό να διεκδικήσει την υποστήριξη του εκλογικού σώματος μεταξύ των κομματικά αποταυτισμένων και ιδεολογικά αποευθυγραμμισμένων ψηφοφόρων, οι οποίοι αυξάνονται διαρκώς.

Από δημαγωγούς ηγέτες της νέας άκρας Δεξιάς καταβάλλεται προσπάθεια να εμφανιστούν τα κόμματά τους ως 'κανονικά', αν και πιο 'ριζοσπαστικά', αλλά και πιο 'λαϊκά' από τα κόμματα της επικρατούσας τάσης. Στην πραγματικότητα, τα κόμματα της νέας άκρας Δεξιάς, περισσότερο από αρμόδια στη διαχείριση του διακυβεύματος 'μετανάστες και πρόσφυγες' ή 'νόμος και τάξη', αποδεικνύονται *ικανά* στη μαζική ενεργοποίηση ξενοφοβικών συναισθημάτων και προκαταλήψεων που είναι αποθηκευμένα στη συλλογική μνήμη κάθε κοινωνίας. Εν προκειμένω, για τη δημιουργία ενός πλαισίου μαζικής ενεργοποίησης στερεότυπων πεποιθήσεων εναντίον των μεταναστών και των προσφύγων, ικανού να μεταβάλλει τους φορείς των πεποιθήσεων αυτών σε υποστηρικτές ή συμπαθούντες της νέας άκρας Δεξιάς, είναι αναγκαίο να συντρέξουν οι εξής προϋποθέσεις: *πρώτον*, να υπάρξει μετατροπή των ξενοφοβικών συναισθημάτων και προκαταλήψεων σε πολιτικά αιτήματα· *δεύτερον*, να υπάρξει εμπρόγραμμα αιτιολόγηση των αιτίων που δημιουργούν τέτοιου είδους αιτήματα και, κατ' επέκταση, ωθούν σε μια στάση υπέρ της άκρας Δεξιάς. Σε αυτή τη διαδικασία της μετατροπής των προκαταλήψεων σε αιτήματα πολιτικής και της ορθολογικής θεμελίωσής τους καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει ο *λόγος της ακροδεξιάς*: το χαρακτηριστικό του είναι ότι προσφέρει πειστήρια αληθοφάνειας στην κοινή γνώμη για αντιλήψεις που μπορεί να έχουν κατ' επανάληψη επιστημονικά διαψευστεί, όπως επί παραδείγματι την αντίληψη ότι 'οι ξένοι παίρνουν τις δουλειές από τους ντόπιους και δημιουργούν ανεργία στον γηγενή πληθυσμό'. Επίσης, ο λόγος της ακροδεξιάς προσφέρει μια αίσθηση ψευδο-δικαιοσύνης και ένα περικάλυμμα λογικοφάνειας, τα οποία συγκαλύπτουν την ξενοφοβία και τη μνησικακία που υποκρύπτεται σε απόψεις, όπως λ.χ. σε εκείνες που υποστηρίζουν ότι 'οι ξένοι, προτού χρησιμοποιήσουν τα αγαθά και τις υπηρεσίες του κοινωνικού κράτους, είναι ορθό και δίκαιο να έχουν κατά ένα μέρος συμμετάσχει στη χρηματοδότησή του'.

Σε μια παγκόσμια συγκυρία παρατεταμένης εργασιακής στενότητας και

συνεχιζόμενη κρίση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας δεν είναι περιεργο ότι υποστηρίζονται γνώμες όπως οι παραπάνω μεταξύ εκείνων που βιώνουν τον κίνδυνο της ανεργίας ή της ένδειας. Με τον λόγο της άκρας Δεξιάς, ωστόσο, οι γνώμες και οι αντιλήψεις αυτές, από συνασθηματικά φορτισμένες εκφράσεις των θυμάτων, αναδεικνύονται σε απόψεις πολιτικά υποστηρίξιμες και πέραν των θυμάτων. Πρόκειται για ένα είδος 'πολιτικής του θυμού' στο οποίο ειδικεύεται η άκρα Δεξιά, για να δανειστούμε μια έκφραση των Cox και Durham (2004). Με αυτό δικαιολογείται και, επιπλέον, ενθαρρύνεται η δημόσια έκφραση της οργής και του θυμού εναντίον εκείνων που τα θύματα υποδεικνύουν ως υπαίτιους. Με την 'πολιτική του θυμού' μπορεί προς στιγμήν να εκτονώνονται διάφορες ατομικές ή συλλογικές ψυχικές φορτίσεις, όμως δεν δρομολογούνται ούτε καν επισημαίνονται λύσεις στα προβλήματα που διεγείρουν τις συγκεκριμένες φορτίσεις. Ενδεχομένως, ωστόσο, στο σημείο αυτό να βρίσκεται η εκλογική επιτυχία της νέας άκρας Δεξιάς: προσφέρει επιπλέον εκφραστικές δυνατότητες στα οργισμένα θύματα, οι οποίες ξεπερνούν το -κατά Norbert Elias- 'όριο αισχύνης' (Peinlichkeitsschwelle) που θέτουν στην πολιτική τα ισχύοντα πρότυπα πολιτισμικής αυτορρύθμισης (Elias 1988: 10). Με την έννοια του 'ορίου αισχύνης' ο Elias αναφερόταν κατ' ουσίαν στο πρόβλημα των σχέσεων ατόμου-κοινωνίας και συνέδεε την επίτευξη μιας 'ισορροπίας μεταξύ του Εγώ και του Εμείς' (Wir-Ich-Balance) με την αποδοχή διαχωρισμών που είναι αναγκαίοι για τη διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου (Elias 1988: 168). Οι αμιγείς ιδιωτικές εκφράσεις, τις οποίες το άτομο δεν θα ήθελε να μοιραστεί με κάποιους 'εκεί έξω' (ό.π.), διαταράσσονται με την παρέμβαση της άκρας Δεξιάς και χαλαρώνουν τα σχετικά όρια και οι διακρίσεις, καθώς αυτή επιδιώκει να εκφράσει 'αυτό που οι άλλοι απλώς σκέπτονται' και 'να πει όσα δεν λέγονται' (*Die Zeit*, 23.05.2002).

Κάθε ενασχόληση με την κομματική οικογένεια της νέας άκρας Δεξιάς (αν δεχτούμε ότι είναι αναγνωρίσιμη μια τέτοια οικογένεια και, άρα, υπαρκτός ένας τύπος πολιτικού της κόμματος με ομοειδή χαρακτηριστικά) μας φέρνει αντιμέτωπους με ορισμένα σημαντικά προβλήματα ορισμών και ταξινόμησης. Ας αναφέρουμε χύδην, υπό τη μορφή ερωτημάτων, τα κυριότερα από αυτά: στη νέα άκρα Δεξιά ανήκουν εκείνα τα κόμματα που, επί του άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, τοποθετούνται δεξιότερα της κατεστημένης Δεξιάς (far right party) ή/ και τα κόμματα που στρέφονται εναντίον των ατομικεντρικών, των ελευθεριακών και των πλουραλιστικών γνωρισμάτων της φιλελεύθερης δημοκρατίας συνολικά (extreme right party); Ποια η σχέση της νέας άκρας Δεξιάς με την παλιά άκρα Δεξιά του Μεσοπολέμου; Τα κόμματα

που χαρακτηρίζονται ως ακροδεξιά, είναι άραγε κόμματα πολιτικώς ακραία με μία από τις δύο έννοιες που προαναφέρθηκαν (far right και extreme right) ή, μήπως, πρόκειται για κόμματα με έναν δεξιόστροφο αλλά, κυρίως, ριζοσπαστικά λαϊκιστικό ιδεολογικό και πολιτικό λόγο (radical right wing populist party); Αν θεωρηθεί ο λαϊκισμός το βασικότερο ή ένα από τα βασικότερα γνωρίσματα της μεταπολεμικής άκρας Δεξιάς, ποια περί λαϊκισμού αντίληψη μπορεί να συνοψίσει το μεταπολεμικό αυτό φαινόμενο; Δεν ανήκει στους αναλυτικούς στόχους της παρούσας μελέτης να επιχειρήσει να απαντήσει ένα προς ένα στα ερωτήματα που προηγήθηκαν (βλ. Γεωργιάδου 2004).⁶ Επειδή, ωστόσο, αρκετές φορές οι έννοιες 'νέα άκρα Δεξιά' και 'νεο-λαϊκισμός' χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, θα επιχειρηθεί να δοθούν σύντομα ορισμένες εξηγήσεις που να δικαιολογούν τη συγκεκριμένη χρήση.

Κατά τη γνώμη μας, τα κόμματα της νέας άκρας Δεξιάς είναι λαϊκιστικά, όχι όμως μόνο διότι σε αυτά πραγματώνεται μια ιδιαίτερη 'διασύνδεση' μεταξύ της ακροδεξιάς ιδεολογίας και της λαϊκιστικής ρητορείας (Birsl 2002: 34). Ούτες ή άλλως, η ανάλυσή του λαϊκισμού από τη σκοπιά του ιδεολογικού λόγου, όσο σημαντική και αν είναι, δεν αποτελεί παρά *μια μερική* προσέγγιση του φαινομένου. Για την πληρότητα της επιστημονικής ανάλυσης, αυτή θα πρέπει να συμπληρωθεί από 'δομικές προσεγγίσεις', όπως προτείνει η Canovan (1999: 3). Σύμφωνα με την Canovan (1999: 2-3, 8), ο λαϊκισμός αναδύεται ως το αποτέλεσμα εντάσεων που υπάρχουν στο εσωτερικό της δημοκρατικής αρχής (και, άρα, στην ίδια τη δομή της δημοκρατίας), όπου συγκρούεται η 'λυτρωτική' (redemptive) με τη 'πραγματική' (pragmatic) της διάσταση. Όσο μεγαλύτερη είναι η σχέση μεταξύ των δύο διαστάσεων της δημοκρατίας, με άλλα λόγια, όσο η 'πραγματικότητα' της δημοκρατίας απέχει από το 'ιδεώδες' για τη δημοκρατία (Dahl 2001: 50), τόσο πιθανότερο προβάλει ως ενδεχόμενο να εκδηλωθεί το λαϊκιστικό φαινόμενο (περισσότερα στο Γεωργιάδου 2004).

Είτε επιλεγεί μια ανάλυση της άκρας Δεξιάς από τη σκοπιά του ιδεολογικού της λόγου είτε /και από τη σκοπιά της πολιτικής της δομής, τα διάφορα μορφώματά της είναι –κατά τη γνώμη μας– *αυθεντικά λαϊκιστικά*. Τα χαρακτηρίζουμε *αυθεντικά* όσον αφορά τη λαϊκιστική τους ποιότητα λόγω τετερόκλιτων ιδεολογικο-πολιτικών τάσεων που συγχωνεύονται στον κορμό τους και, επίσης, λόγω της απήχησής τους (ενεργούς ή δυνητικής) σε ένα κοινωνικο-δημογραφικά ετερογενές και με ανομοιγείς κομματική προέλευση μείγμα ψηφοφόρων. Τα 'υλικά' που συγκροτούν τη νέα άκρα Δεξιά είναι ανόμοια και αταίριαστα: λ.χ. υπερφιλελεύθερες οικονομικές αντίλη-

ψεις συνυπάρχουν με αυταρχικές πολιτικές απόψεις ή ριζοσπαστικά φιλελεύθερες κοινωνικές απόψεις συνδυάζονται με πολιτισμικά κλειστές αντιλήψεις, κ.ο.κ. Στη λαϊκιστική της υφή έγκειται ότι, εν τέλει, συναιρεί και συντήκει τα 'υλικά' αυτά σε ένα ενιαίο μείγμα: την 'πολύπλοκη αλχημεία' της ακροδεξιάς, σύμφωνα με την επιτυχημένη διατύπωση του Hainsworth (2004).

Ποιος ψηφίζει την άκρα Δεξιά; Κοινωνιο-δημογραφικό προφίλ και κομματική προέλευση των εκλογέων της.

Ο αυθεντικός λαϊκισμός της άκρας Δεξιάς και η σύντηξη των αντιθέσεων που επιτυγχάνει ενισχύουν την πολυσυλλεκτικότητα της στο εκλογικό σώμα. Ο Hainsworth (2004) παρατηρεί ότι τα κόμματα της νέας άκρας Δεξιάς συγκεντρώνουν ψήφους σχεδόν από παντού. Από τις αναλύσεις της ακροδεξιάς ψήφου γνωρίζουμε ότι οι εκλογείς που δηλώνουν πρόθεση ψήφου για την άκρα Δεξιά (τους ξεχωρίζουμε από τους 'οπαδούς' που ταυτίζονται μαζί της και δηλώνουν ότι την ψηφίζουν, αλλά και από τους 'συμπαθούντες' που την αξιολογούν θετικά χωρίς να την έχουν ψηφίσει, Falter 1994: 95)⁷ προέρχονται:

* Από τους νέους και από τους μεγάλους σε ηλικία άνδρες εκλογείς, με χαμηλή μόρφωση/ εκπαιδευτικό επίπεδο. Μιλώντας γενικά, η ηλικιακή σύνθεση των εκλογέων της άκρας Δεξιάς βρίσκεται πολύ κοντά στην ηλικιακή σύνθεση του εκλογικού σώματος συνολικά. Αντίθετα από ό,τι υποστηριζόταν κατά το παρελθόν, η ακροδεξιά ψήφος δεν είναι νεανικότερη από την ψήφο στα κόμματα της επικρατούσας τάσης (Veen, Lepszy και Mnich 1993: 32-34). Βέβαια, σε μεμονωμένες εκλογικές αναμετρήσεις και βοηθούσης της συγκυρίας (λ.χ. μεγαλύτερος από ό,τι συνήθως αριθμός εκλογέων που πρωτοψηφίζουν ή εμφάνιση νέων κομμάτων της άκρας Δεξιάς που ελκύουν τους 'πρωτάρηδες' ψηφοφόρους), κόμματα της άκρας Δεξιάς παρουσιάστηκαν με ένα νεανικό προφίλ. Τέτοια ηλικιακά χαρακτηριστικά είχαν οι εκλογές του 1989 για το κοινοβούλιο του Βερολίνου, όταν οι Republikaner είχαν λάβει το 7,5% των ψήφων του εκλογικού σώματος, αλλά το 19% των ανδρών εκλογέων ηλικίας 18-24 ετών (Falter 1994: 30, 34-35). Το ίδιο περίπου συνέβη και στις εκλογές για τη γαλλική Εθνοσυνέλευση το 1993, όταν η δύναμη του Front National στην ηλικιακή ομάδα 18-24 ετών ήταν 5 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από το μέσο εκλογικό ποσοστό του στην επικράτεια (13% έναντι 18%) (Mayer 1998: 19). Το παράδειγμα των προεδρικών εκλογών του 2002 στη Γαλλία καταδεικνύει, ωστόσο, ότι το ηλικιακό προφίλ του εκλογέα της άκρας

Δεξιάς δεν είναι (πια) νεανικό (μόλις 10% των εκλογέων του ήταν νέοι 18-24 ετών), με το Εθνικό Μέτωπο να εξασφαλίζει υψηλά ποσοστά υποστήριξης στους εκλογείς άνω των 45 ετών (*Financial Times*, 23.4.2002).

Όσο η ψήφος στην άκρα Δεξιά παύει να είναι μια καθαρή ψήφος διαμαρτυρίας εναντίον των κατεστημένων κομμάτων ή δυσαρέσκειας για την 'πολιτική τάξη' και μετατρέπεται σε μια *θετική ψήφο* υπέρ συγκεκριμένων κομμάτων της άκρας Δεξιάς –πρόκειται, δηλαδή, για ψήφο επιδοκιμασίας των διακυβευμάτων που αυτά αναδεικνύουν (saliency) και αναγνώρισης της αρμοδιότητάς τους στην αντιμετώπισή τους– τόσο η ηλικιακή σύνθεση των εκλογέων της εξομοιώνεται με την ηλικιακή σύνθεση του εκλογικού σώματος συνολικά.

Πάντως, ένας συνδυασμός ηλικιακών και φυλετικών χαρακτηριστικών των ψηφοφόρων, όπως και δεξιοτήτων τους που συναρτώνται με την εκπαίδευση/ το μορφωτικό επίπεδο, μπορεί όντως να προκαλέσει μια *εκλογική κλίση* για άλλους υπέρ του πολιτικού κέντρου και για άλλους υπέρ των πολιτικών άκρων της Δεξιάς ή της Αριστεράς. Ψηφοφόροι, ιδίως άνδρες, ηλικίας 18-29 ετών, οι οποίοι διαθέτουν βασική εκπαίδευση, περιορισμένες εργασιακές ευκαιρίες και ελλιπές 'πολιτιστικό και κοινωνικό κεφάλαιο', εμφανίζουν εκλογική προδιάθεση για την άκρα Δεξιά (Roth 1990: 34-35, Betz 1994: 163, 176). Εδώ, η κλίση για την άκρα Δεξιά έχει τα γνωρίσματα του σοβινισμού της κοινωνικής πρόνοιας: οι αλλοδαποί αντιμετωπίζονται ως αθέμιτοι ανταγωνιστές στην αγορά εργασίας και ως ιδιοποιητές προνοιακών παροχών που, διαφορετικά, θα διοχετεύονταν στους γηγενείς πολίτες του έθνους-κράτους.

Αν απομονώσουμε τον παράγοντα 'μόρφωση/ εκπαίδευση' και διερευνήσουμε τη συμβολή του στη διαμόρφωση εκλογικής κλίσης προς την άκρα Δεξιά, διαπιστώνουμε την ύπαρξη μιας σαφούς εκλογικής συνάρτησης με τον παράγοντα αυτό: όσο χαμηλότερο το εκπαιδευτικό επίπεδο τόσο μεγαλύτερη η εκλογική διαθεσιμότητα για την ακροδεξιά. Ωστόσο, αν εξετάσουμε τον παράγοντα αυτόν συνδυαστικά με άλλους, λ.χ. με τον ηλικιακό παράγοντα, ή εάν τον προβάλλουμε επί άλλων κοινωνικο-δημογραφικών μεγεθών, λ.χ. τον αναλύσουμε συνδυαστικά με τον παράγοντα της γενιάς στην οποία ανήκουν οι ψηφοφόροι, τότε διαπιστώνουμε τα εξής: α) νεότερες ηλικίες (18-39 ετών) και χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο δημιουργούν ένα μείγμα κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών που 'προδιαθέτει'⁸ για την άκρα Δεξιά· β) ώριμες ηλικίες (40-59 ετών), που είναι τα εν δυνάμει 'θύματα του εκσυγχρονισμού', με χαμηλό και μεσαίο επίπεδο εκπαίδευσης δημιουργούν, επίσης,

ένα μείγμα που προδιαθέτει για την άκρα Δεξιά: τέλος γ) μεγάλες ηλικίες (60 ετών και άνω) εμφανίζουν σημαντική προδιάθεση για την άκρα Δεξιά, που κάθε άλλο παρά περιορίζεται σε όσους διαθέτουν χαμηλό εκπαιδευτικό /μορφωτικό επίπεδο (Roth 1990: 34-35, Betz 1994: 163, Falter 1994: 99-100).

Αν λάβουμε υπόψη μας εκλογικά στοιχεία που αναφέρονται στις απαρχές του 'τρίτου κύματος' της νέας άκρας Δεξιάς, η ηλικιακή ομάδα των 60 ετών και άνω περιλαμβάνει εκείνους που γεννήθηκαν πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και, ειδικά για τη Γερμανία, εκείνους που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην εποχή του Τρίτου Ράιχ. Σύμφωνα με έρευνες στάσεων και συμπεριφοράς, η γενιά αυτή χαρακτηρίζεται από 'άκαμψία στον τρόπο σκέψης' ενώ, όσο υψηλότερο είναι το μορφωτικό της επίπεδο, τόσο μεγαλύτερη παρουσιάζεται η ικανότητα αφομοίωσης των αυταρχικών κοινωνικών αξιών που ήταν κυρίαρχες στην εποχή τους, αλλά και τόσο μικρότερη η γνωστική ευελιξία και, συνεπώς, η ικανότητα προσαρμογής στα νέα φιλελεύθερα συστήματα αξιών που έχουν αναδειχθεί. Όπως επισημαίνουν οι Falter και Schumann (1992), υφίσταται μια θετική συνάρτηση μεταξύ εκείνων που αποδέχονται ένα άκαμπτο σύστημα γνωστικού προσανατολισμού και εκείνων που αξιολογούν θετικά κόμματα της άκρας Δεξιάς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, άτομα 60 ετών και άνω, ακόμη και αν διαθέτουν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, είναι συχνότερα φορείς ενός τέτοιου γνωστικού προσανατολισμού και εμφανίζουν θετική αξιολόγηση ή εκλογική διαθεσιμότητα για την άκρα Δεξιά. Αντιθέτως, άτομα νέων ηλικιών, με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, διαθέτουν λιγότερο συχνά έναν άκαμπτο γνωστικό προσανατολισμό και αξιολογούν αρνητικά την άκρα Δεξιά (ό.π.).

* Από όσους ψηφίζουν για πρώτη φορά, αλλά και από εκείνους που συνήθως απέχουν της εκλογικής διαδικασίας. Εδώ εντοπίζεται μια σημαντική δεξαμενή ψηφοφόρων για την άκρα Δεξιά: το διαπιστώσαμε στην περίπτωση των ευρωεκλογών του 1989 στη Γερμανία, όταν οι Republikaner είχαν λάβει ανά την επικράτεια το 7,1% των ψήφων, στη δε Βαυαρία το ποσοστό τους είχε ανέλθει στο 14,6%, με το ένα τρίτο των βαυαρών εκλογέων να προέρχεται από εκείνους που ψήφισαν για πρώτη φορά, καθώς και από εκείνους που στις ευρωεκλογές του 1984 είχαν απόσχει (Falter 1994: 23). Η άκρα Δεξιά αυξάνει την εκλογική διεύθυνση της σε ομάδες εκλογέων χωρίς κομματική ταύτιση, στους 'πολιτικά απάτριδες' όπως αναφέρουν οι Veen, Lepszy και Mnich (1993: 31). Αυξάνει, επίσης, την πρόσβασή της σε ομάδες εκλογέων στις οποίες, επειδή είναι 'πρωτάρηδες' στην πολιτική, δεν έχει ριζώσει η συνήθεια της συμμετοχής στις εκλογές ούτε έχει διαμορφωθεί ένας θετικός

ή αρνητικός προσανατολισμός, έστω μόνο ως εκλογικό ρεφλέξ χωρίς ιδεολογικο-πολιτικό υπόβαθρο, υπέρ ή εναντίον κάποιου κόμματος. Όμως, όσο λιγότερο περιχαρακωμένοι ιδεολογικο-πολιτικά είναι οι εκλογείς και χωρίς κοινωνικά αντανάκλαστικά ψηφοφόρου της Δεξιάς ή της Αριστεράς, τόσο πιο ανοικτοί εμφανίζονται στην εκλογική περιπλάνηση και τόσο πιο επιρρεπείς στην κομματική μεταβολή. Ιδιαίτερα για τις απευθείας μετακινήσεις ψηφοφόρων προς κόμματα με τοποθέτηση στα άκρα του άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, η έλλειψη ιδεολογικο-πολιτικής περιχαράκωσης και η απουσία ένταξης σε 'κοινότητες που σφυρηλατούν φρόνημα' (Falter 1994: 88) – οι εκκλησίες και τα συνδικάτα είναι τέτοιες (βλ. παρακάτω) – συγκροτούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για να συμβεί κάτι τέτοιο. Όταν και όπου, όμως, υφίστανται (ακόμη) τέτοιες περιχαράκώσεις, όπως και κοινωνικές, πολιτισμικές ή πολιτικές εντάξεις με ρυθμιστική επίδραση επί της συμπεριφοράς, τότε οι μετακινήσεις στα άκρα είναι σταδιακές και γνωρίζουν ενδιάμεσους σταθμούς: η εκλογική αποχή, όπως και η εκλογική επιλογή κομμάτων όμορων με ένα κόμμα των άκρων μπορεί να λειτουργήσουν ως τέτοιες ενδιάμεσες επιλογές-σταθμοί (βλ. σχετικά Schoen/Falter 2001: 57-89).

* Από όσους – είτε βρίσκονται εντός είτε εκτός της αγοράς εργασίας – νιώθουν εργασιακή ανασφάλεια και δεν διαθέτουν προσδοκίες ζωής. Οι άνεργοι ανήκουν στην εκλογική πελατεία της μεταπολεμικής άκρας Δεξιάς του λεγόμενου ' τρίτου κύματος'. Αυτό προέκυψε ως αποτέλεσμα του μετασχηματισμού των κομμάτων της από 'δεξιά-αυταρχικά' (right-authoritarian), που τοποθετούνταν υπέρ της ελεύθερης αγοράς και εναντίον των πολιτικών κοινωνικής αναδιανομής (χαρακτηριστική εδώ η περίπτωση του Κόμματος της Προόδου σε Δανία και Νορβηγία), σε κόμματα του 'προνοιακού σοβινισμού', που στράφηκαν κατά της παγκοσμιοποιούμενης αγοράς και υπέρ των πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας για τους γηγενείς πολίτες του κράτους-έθνους. Ο μετασχηματισμός αυτός 'προλεταριοποίησε' / 'λαϊκοποίησε' την κοινωνική βάση των κομμάτων της άκρας και λαϊκιστικής Δεξιάς (βλ. παρακάτω), με αποτέλεσμα το διακύβευμα 'ανεργία' να κινητοποιεί όλο και περισσότερο την εκλογική τους βάση. Η περίπτωση του γαλλικού Εθνικού Μετώπου είναι χαρακτηριστική: το 1984 το διακύβευμα 'ανεργία' αποτελούσε κίνητρο ψήφου για το 17% των εκλογέων του, το 1988 το ποσοστό αυτό έφθασε στο 41%, το 1993 στο 64% και το 1997 στο 75% (Schain 2000: 73). Μπορεί το συγκεκριμένο διακύβευμα να αποτελεί σημαντικό κίνητρο ψήφου για τους εκλογείς του Front National, ωστόσο δεν είναι η ανεργία ο κατ'εξοχήν παράγοντας που δημιουργεί εκλογική διαθεσιμότητα για το συγκε-

κρυμένο κόμμα.⁹ Η 'ανεργία', έχοντας πλέον καταλάβει τη θέση ενός διακυβευμένου σημαντικού για όλους τους εκλογείς και αποδεκτού ως τέτοιου από όλα τα κόμματα αδιακρίτως της θέσης τους στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς (valence issue), αποτελεί κίνητρο ψήφου για τους ψηφοφόρους και των υπολοίπων κομμάτων: για το 85% των εκλογέων της κομμουνιστικής Αριστεράς και το 72% των εκλογέων της συντηρητικής Δεξιάς. Είναι γεγονός, ότι όλο και συχνότερα οι άνεργοι στρέφονται σε κόμματα της άκρας Δεξιάς, αν και η πλειονότητα των ανέργων εξακολουθεί να μην εμφανίζει ιδιαίτερη εκλογική κλίση προς αυτά. Η 'παραπλανητική αυταπάτη' που καλλιεργούν τα ακροδεξιά κόμματα, ότι δήθεν 'μόλις αποχωρήσουν όλοι οι μετανάστες θα επανέλθουν οι προοπτικές για κοινωνική ευημερία' (Swyngedouw 2004: 273), βρίσκει ιδιαίτερη ανταπόκριση σε απογοητευμένους ψηφοφόρους, δεν συγκινεί όμως ιδιαίτερος όσους βιώνουν την ανεργία και αντιλαμβάνονται τη συνθετότητα του ζητήματος.

Η άκρα Δεξιά 'ανθεί' προ πάντων σε περιόδους μεταβατικές. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν οι Scheuch και Klingemann (1967: 11-29), οι οποίοι αντιμετωπίζουν την άκρα Δεξιά ως μια 'κανονική παθολογία των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών'. Με άλλα λόγια, τη θεωρούν ως μια εκδήλωση κρίσης που ανήκει στην 'καθημερινότητα' (και όχι ή, έστω, όχι μόνο στις εξαιρετικές περιστάσεις) των σύγχρονων κοινωνιών. Οι ραγδαίες αλλαγές που συντελούνται στις μεταβατικές κοινωνίες φέρουν τους 'χαμένους του εκσυγχρονισμού' (αλλιώς: τα 'θύματα του εκσυγχρονισμού') στο περιθώριο των εξελίξεων, καθιστώντας τους διαθέσιμους στην ακροδεξιά (είτε άμεσα εκλογικά με την ψήφο τους είτε συναισθηματικά με την έκφραση θετικών αξιολογήσεων γι' αυτή). Διαθέσιμοι για την άκρα Δεξιά καθίστανται, με άλλα λόγια, όσοι εμφανίζουν περιορισμένη προσαρμοστική ικανότητα στις κοινωνικές εξελίξεις και όσοι συστηματικά προβάλλουν επί τρίτων τις αιτίες της ελλειμματικής τους κοινωνικής προσαρμογής, όχι μόνο αναζητώντας 'υπευθύνους' για τη θέση του 'χαμένου'/ 'θύματος' που έχουν καταλάβει, αλλά αποκρούοντας ως μάταιο κόπο την οποιαδήποτε προσωπική προσπάθεια που θα βελτιώνει τη θέση αυτή. Από εμπειρικές έρευνες ανάλυσης της ακροδεξιάς ψήφου προκύπτει ότι, όσο πιο ανασφαλές αισθάνονται οι ψηφοφόροι και όσο περισσότερο διακατέχονται οι ίδιοι προσωπικά από την αίσθηση του 'χαμένου' και του κοινωνικού 'θύματος' (ανεξαρτήτως της εργασιακής, οικονομικής ή όποιας άλλης κατάστασής τους, όπως αυτή προκύπτει επί τη βάση των αντίστοιχων σχετικών δεικτών), τόσο περισσότερο ανοίγονται στα κόμματα της άκρας Δεξιάς. Με άλλα λόγια: η πρόθεση ψήφου για την άκρα

Δεξιά διαμορφώνεται περισσότερο ως συνάρτηση της αντίληψης των εκλογέων για την προσωπική τους οικονομική και εργασιακή κατάσταση, όπως οι ίδιοι την εκτιμούν (perception) και λιγότερο ως αποτέλεσμα της πραγματικής τους κατάστασης, όπως αυτή συνάγεται βάσει της θέσης τους στην αγορά εργασίας, του εισοδήματός τους και άλλων μετρήσιμων μεγεθών (actual situation). Ανασφάλεια, έλλειψη προσοδοκών ζωής και φόβοι για το μέλλον, αίσθηση ότι κανείς και, πάνω απ' όλα, κανένα από τα κατεστημένα κόμματα δεν νοιάζονται για τα προβλήματα των καθημερινών ανθρώπων και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα κοινωνικής αδικίας, δημιουργούν σημαντικά αυξημένη –σε σχέση με το σύνολο του εκλογικού σώματος– διαθεσιμότητα για την άκρα Δεξιά μεταξύ εκείνων που ασπάζονται τέτοια συναισθήματα και αντιλήψεις (ανεξαρτήτως αν αυτοί, σε παρόντα χρόνο, διαθέτουν ή όχι εργασία) (Betz 1994: 165).

* Από τους αγρότες, από τους ανεξάρτητους επαγγελματίες και τους αυτοαπασχολούμενους, από τους εργάτες –ειδικευμένους και ανειδίκεντους–, από τα χαμηλότερα μεσαία στρώματα. Μεταξύ των αγροτών, τα κόμματα της άκρας Δεξιάς διαθέτουν κυμαινόμενη εκλογική υποστήριξη: το μέσο εκλογικό ποσοστό τους συχνά ισοφαρίζεται ή υπερκαλύπτεται στην ομάδα αυτή, αν και δεν αποκλείεται, κατά διαστήματα, να περιορίζεται σημαντικά. Ένα παράδειγμα μιας ασταθούς, αν και εν γένει ικανοποιητικής εξέλιξης της εκλογικής διείσδυσης της άκρας Δεξιάς στους αγρότες αποτελεί η περίπτωση του Εθνικού Μετώπου στη Γαλλία: στις εκλογές για την Εθνοσυνέλευση του 1986 και του 1993 και στις προεδρικές εκλογές του 1988 και του 1995 τα ποσοστά του FN στους αγρότες (κατά σειρά: 17%, 13%, 13% και 16%) περίπου ισοφάριζαν ή ξεπερνούσαν το μέσο εθνικό ποσοστό του – όμως, στις αναμετρήσεις του 1988, του 1997 και του 2002 η εκλογική διείσδυσή του στους αγρότες (κατά σειρά: 3%, 2% και 2%) ήταν πολύ κάτω του μέσου ποσοστού του FN ανά την επικράτεια (Mayer 1998: 19, *Financial Times*, 23.4.2002). Παρότι οι αγρότες εμφανίζουν συνήθως ικανοποιητική εκλογική διαθεσιμότητα για την άκρα Δεξιά, παρουσιάζουν περιορισμένη ταύτιση και θετική αξιολόγηση για τα κόμματά της. Με άλλα λόγια, παρότι συχνά τα υπερψηφίζουν, οι αγρότες δεν αναπτύσσουν συναισθηματικούς δεσμούς, δεν δημιουργούν σχέσεις κόμματος-οπαδού και δεν διακατέχονται από βαθύτερη συμπάθεια για την άκρα Δεξιά, πράγμα που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ανάχωμα στις κομματικές μετακινήσεις (Falter 1994: 99-100). Η έλλειψη ταυτίσεων των αγροτών με την άκρα Δεξιά καθιστά εξηγήσιμες τις διακυμάνσεις στην εξέλιξη της ψήφου τους όσον αφορά τα κόμματα του ακροδε-

ξίου χώρου. Προερχόμενοι κατά βάση από τη συντηρητική Δεξιά, οι αγρότες ψηφοφόροι έχουν τη δυνατότητα μιας χωρίς τύψεις εκλογικής ταλάντευσης από την καθεστηκυία προς την όμορη άκρα Δεξιά και τανάπαλιν. Μια μετακίνηση μεταξύ ιδεολογικο-πολιτικά όμορων κομμάτων, καθώς δεν προσλαμβάνει χαρακτηριστικά εκλογικής περιπλάνησης αλλά, τυπικά, θεωρείται μετακίνηση εντός του ίδιου στρατοπέδου, δεν απαιτεί επιστροφή επιπλέον επιχειρημάτων για να δικαιολογηθεί. Όσο όμως πιο εντοπισμένες χωρικά σε ένα συγκεκριμένο τμήμα του άξονα Αριστεράς-Δεξιάς είναι οι εκλογικές μετακινήσεις, τόσο πιο συχνά μπορεί να δοκιμαστεί από τους εκλογείς μία κατά βάση ενδοπαραταξιακή 'έξοδος' (Albert O. Hirschman).

Μεταξύ των *ελεύθερων επαγγελματιών* και των *αυτοαπασχολούμενων*, σημαντική εκλογική διείσδυση εμφάνιζαν τα κόμματα της άκρας Δεξιάς του 'δεύτερου κύματος': τα 'δεξιά-αυταρχικά' κόμματα, σύμφωνα με τους Kitschelt και McGann (1995:47). Το μείγμα ιδεολογικού λόγου και διακυβευμάτων πολιτικής που προσέφεραν, αποτελούμενο από στοιχεία οικονομικού φιλελευθερισμού, πολιτικού αυταρχισμού και πολιτισμικού μονισμού, υπήρξε ελκυστικό στις ομάδες των ελεύθερων επαγγελματιών και των αυτοαπασχολούμενων. Αυτοί, με ιδεολογικο-πολιτική προέλευση ως επί το πλείστον από την κατεστημένη Δεξιά, επικροτούσαν προτάσεις δραστικού περιορισμού της φορολογίας, ιδιωτικοποιήσεων και περιορισμού του κράτους στις αμυντικές και κατασταλτικές του λειτουργίες, με ενίσχυση των μηχανισμών επιβολής 'του νόμου και της τάξης'.

Την ίδια στιγμή που τα 'δεξιά-αυταρχικά' κόμματα της άκρας Δεξιάς ήταν εκλογικά δημοφιλή στους ελεύθερους επαγγελματίες και τους αυτοαπασχολούμενους, το μείγμα πολιτικής της άκρας Δεξιάς εξασφάλιζε περίπου ίδια εκλογική πρόσβαση στους *υπαλλήλους του ιδιωτικού τομέα* και, σταδιακά, στους *χειρώνακτες βιομηχανικούς εργάτες* ('μπλε κολάρα'), ενώ σαφώς μικρότερη (αλλά όχι αριθμητικά αμελητέα) υπήρξε η πρόσβασή της στα *υπαλληλικά στρώματα του δημοσίου*. Τα τελευταία επιθυμούσαν την επέκταση και όχι τον περιορισμό του δημοσίου τομέα, δεν έμεναν όμως εντελώς ανικανοποίητα λόγω της επιδίωξης της άκρας Δεξιάς να διευρύνει τις κρατικές δραστηριότητες σε τομείς νόμου και τάξης (Betz 1994: 150).

Τα κόμματα της άκρας Δεξιάς παρουσίαζαν, από τη δεκαετία του 1970, διευρυνόμενη πολυσυλλεκτικότητα όσον αφορά την κοινωνικο-δημογραφική προέλευση των ψηφοφόρων τους. Η πολυσυλλεκτικότητα των κομμάτων καταρχάς του 'δεύτερου κύματος', εξετάζομενη με επίκεντρο το Κόμμα της Προόδου στη Δανία (Fremskridtpartiet) και τη Νορβηγία (Fremskrittspartiet), στη-

ριζόταν στην ιδιότυπη εκ μέρους τους καταγγελία του σκανδιναβικού κοινωνικού μοντέλου. Στρεφόμενα εναντίον των αυξημένων δημοσίων δαπανών που δημιουργούσε η συντήρηση του εκτεταμένου κράτους πρόνοιας, αλλά ταυτοχρόνως αναδεικνύοντας τη μονομέρεια στη χρηματοδότησή του, με τους μισθωτούς να έχουν επωμιστεί το κύριο βάρος αυτής της δαπάνης, τα Κόμματα της Προόδου κατόρθωναν να προσελκύουν εκλογικά τόσο τους ελεύθερους επαγγελματίες και τους αυτοαπασχολούμενους όσο και τα υπαλληλικά στρώματα του ιδιωτικού και τμημάτων του δημοσίου τομέα (Betz 1994: 110-111). Επιπλέον, με τον καταγγελτικό τους λόγο εναντίον του πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού κατεστημένου, με τον οποίο χρωμάτιζαν την κριτική του σκανδιναβικού μοντέλου, τονίζοντας ότι η συντήρησή του θα ευνοούσε όχι εκείνους που είχαν ανάγκη των υπηρεσιών ενός κράτους πρόνοιας αλλά όσους είχαν τα μέσα να το εκμεταλλευτούν, κατόρθωναν η κριτική τους να γίνεται αποδεκτή από σημαντικά τμήματα των βιομηχανικών εργατών. Επιπλέον, προετοίμαζαν το έδαφος για την υπεράσπιση, λίγα χρόνια μετά, ενός σοβινιστικού μοντέλου κοινωνικής πρόνοιας, που –με τη σύμφωνη γνώμη των βιομηχανικών εργατών– θα εξαιρούσε από μια γενικευμένη παροχή των υπηρεσιών του τους μετανάστες. Κατά μέσο όρο, για τις δεκαετίες του 1970 και 1980, ένα τρίτο και πλέον των εκλογέων του Κόμματος της Προόδου στη Δανία αποτελείτο από ελεύθερους επαγγελματίες. Μάλιστα, το εκλογικό ποσοστό του στους ελεύθερους επαγγελματίες ήταν διπλάσιο από το ποσοστό των τελευταίων στο εκλογικό σώμα συνολικά, πράγμα που σήμαινε ότι το *Fremskridtspartiet* ήταν κόμμα εκλογικά ανταγωνιστικό στα υπάρχοντα αστικά κόμματα. Επιπλέον, περίπου το ένα τέταρτο των εκλογέων του Κόμματος της Προόδου της Δανίας αποτελείτο από μισθωτούς και το υπόλοιπο ένα τρίτο και πλέον από ειδικευμένους και ανειδίκεντους εργάτες. Οι τελευταίοι, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, συνέθεταν ακριβώς το ήμισυ του εκλογικού του σώματος, πράγμα που σήμαινε ότι το *Fremskridtspartiet* υπήρξε εκλογικά ανταγωνιστικό προς το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, από το οποίο είχε αποσπάσει σημαντικό κομμάτι της εκλογικής του βάσης (Andersen και Bjorklund 1990: 208). Το νορβηγικό κόμμα της Προόδου, στο ίδιο χρονικό διάστημα, παρουσίαζε αριθμητικά χαμηλότερη, σε σχέση με το δανικό, εκλογική διεύθυνση στους ελεύθερους επαγγελματίες (το 10% με 15% των εκλογέων του ήταν ελεύθεροι επαγγελματίες –ποσοστό, πάντως, μεγαλύτερο από ό,τι το μερίδιό τους στο σύνολο του πληθυσμού), υψηλότερη εκλογική διεύθυνση στους μισθωτούς (το 35% με 40% των εκλογέων είναι μισθωτοί του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα), ενώ και εδώ ένα 45%

με 50% των εκλογέων του ανήκει στα 'μπλε κολάρα'. Το Fremskrittspartiet της Νορβηγίας αποδεικνύεται εκλογικά ανταγωνιστικό προπάντων προς τους σοσιαλδημοκράτες όπως και τα υπόλοιπα κόμματα της Αριστεράς (Σοσιαλιστική Αριστερά, Κομμουνιστικό Κόμμα, Μαξιστές-Λενινιστές), τα οποία γνωρίζουν μια σταδιακή όσο και σημαντική πτώση της εκλογικής τους διεύθυνσης στους βιομηχανικούς εργάτες (Andersen και Bjorklund 1990: 208-209).

Τα Κόμματα της Προόδου, όπως στη συνέχεια τα κόμματα της άκρας Δεξιάς του 'τρίτου κύματος', εμβραθύνουν την πολυσυλλεκτικότητά τους προς τα αριστερά: δηλαδή προσελκύουν ψηφοφόρους που, εξεταζόμενοι βάσει του κοινωνικο-δημογραφικού προφίλ τους, διαθέτουν τα *τυπικά χαρακτηριστικά* εκλογέα αριστερού κόμματος. Μάλιστα, η εμβάθυνση της πολυσυλλεκτικότητάς τους προς τα αριστερά αποδυναμώνει εν μέρει την πολυσυλλεκτικότητά τους προς το κέντρο και τη Δεξιά.

Από τα τέλη του 1980/αρχές του 1990, η νέα άκρα Δεξιά βρίσκεται σε μια διαδικασία 'λαϊκοποίησης' / 'προλεταριοποίησης'. Ιδίως οι βιομηχανικοί εργάτες, ειδικευμένοι και ανειδίκευτοι, αλλά και οι χαμηλόμισθοι και χαμηλοσυνταξιούχοι, εν γένει τα στρώματα του ανδρικού πληθυσμού που, σχεδόν αδιακρίτως ηλικίας, χαρακτηρίζονται από ελλείψεις σε 'πολιτικό και κοινωνικό κεφάλαιο' –από χαμηλό μορφωτικό/ εκπαιδευτικό επίπεδο, περιορισμένες κοινωνικές σχέσεις και αίσθημα κοινωνικής ανασφάλειας (Betz 1994: 176, 142-43, Falter 1994: 99- 100)–, συνθέτουν μια προνομακή δεξαμενή ψηφοφόρων για την άκρα Δεξιά (Kitschelt και McGann 1995: 10-11, Veen, Lepszy και Mnich 1993: 37). Ιδίως με επίκεντρο τα σκανδιναβικά ακροδεξιά κόμματα, έχει υποστηριχθεί, ότι όσο πιο 'λαϊκή' και 'προλεταριακή' γίνεται η εκλογική τους βάση, τόσο –σε επίπεδο ενεργών ψηφοφόρων– εγκαταλείπονται από τους ελεύθερους μικροεπαγγελματίες, ενώ αν και έχουν ικανοποιητικές προσβάσεις στα μεσαία στρώματα, δεν διεισδύουν στη νέα μεσαία τάξη και τα ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα της ύστερης νεωτερικότητας (βλ. Betz 1994: 154).

Η θέση της 'λαϊκοποίησης' / 'προλεταριοποίησης' βρίσκει ισχυρά επιχειρήματα στην περίπτωση του γαλλικού Εθνικού Μετώπου. Όπως υποστηρίζουν οι Boy και Mayer (2000: 156-161), στη δεκαετία του 1990 ενισχύθηκε σημαντικά η προλεταριακή βάση του FN. Το 1997, αποσπούσε το 24% στις ψήφους των βιομηχανικών εργατών, δηλαδή ακριβώς όσο όλα μαζί τα κόμματα της κατεστημένης Δεξιάς, με την Αριστερά να διαθέτει το υπόλοιπο 52% στις ψήφους των 'μπλε κολάρων'. Είκοσι χρόνια πριν (1978), τα κόμματα

τα της γαλλικής Αριστεράς διέθεταν το 70%, ενώ η δύναμη του FN (1984) δεν ξεπερνούσε το 8% στους βιομηχανικούς εργάτες (στοιχεία SOFRES, αναφέρονται στο Perrineau 2001: 191-193). Έκτοτε, η εκλογική του δύναμη υπήρξε σχεδόν αδιαλείπτως αυξανόμενη, με τη μέση αύξηση του εκλογικού ποσοστού του στους βιομηχανικούς εργάτες στο διάστημα 1984-97 να κυμαίνεται στις 16 μονάδες και τη διεύθυνσή του να είναι μεγαλύτερη στο εκλογικό σώμα του σκληρού πυρήνα των βιομηχανικών εργατών, εκεί όπου τα κόμματα της Αριστεράς 'διέθεταν την καλύτερη υποστήριξη' τους, σύμφωνα με τους Boy και Mayer (2000: 157).

Η εκλογική διείδυση της νέας άκρας Δεξιάς στα οχυρά της Αριστεράς (εν μέρει για διαφορετικούς και εν μέρει για συναφείς λόγους –η διείδυση στη δεκαετία του 1970 αφορούσε τα οχυρά της Δεξιάς) σχετίζεται κατ' αρχάς με την ειδική συγκυρία της κατάρρευσης των κομμουνιστικών καθεστώτων. Η κατάρρευση –πέραν των ιδεολογικών συγχύσεων που προκαλεί σε κόμματα και εκλογείς– ενισχύει τα μεταναστευτικά ρεύματα προς χώρες της Δυτικής Ευρώπης και, μαζί με αυτά, τις πολιτισμικές φοβίες και τις κοινωνικο-οικονομικές ανασφάλειες στα ευάλωτα στρώματα του πληθυσμού. Επιπλέον, η κατάρρευση αποτέλεσε το έναυσμα (οι κοινωνικές αιτίες ήδη υπήρχαν) για τον ιδεολογικο-πολιτικό αναπροσανατολισμό κομμάτων της Αριστεράς ('νέα Σοσιαλδημοκρατία') προς περισσότερο φιλελεύθερες κατευθύνσεις ('τρίτος δρόμος') (βλ., ενδεικτικά, Κατσούλης 2002). Ο αναπροσανατολισμός αποδέσμευσε ψηφοφόρους, οι οποίοι βάσει των κοινωνικο-δημογραφικών γνωρισμάτων και της εκλογικής συμπεριφοράς τους 'ανήκαν' στην Αριστερά και οι οποίοι αισθάνονταν ότι ήταν 'τα εν δυνάμει θύματα αυτών των πολιτικών' που υιοθέτησαν τα κόμμάτα 'τους' (Betz 1994: 161). Η στροφή των κομμάτων τους προς ψηφοφόρους του κέντρου κατέστησε τη λαϊκιστική άκρα Δεξιά έναν διεκδικητή ψήφων με σημαντικές αξιώσεις στην εκλογική πελατεία της λαϊκής/προλεταριακής προέλευσης Αριστεράς. Στο παρελθόν, η στροφή των αστικών κομμάτων προς πολιτικές επιλογές της Αριστεράς, λ.χ. στην επέκταση της χρηματοδότησης του κοινωνικού κράτους σε Δανία και Νορβηγία που έλαβε χώρα επί κεντροδεξιών κυβερνήσεων, είχε αναδείξει τη λαϊκιστική ακροδεξιά σε σοβαρό διεκδικητή ψήφων που 'ανήκαν' στη Δεξιά (Andersen και Bjorklund 1990, Eysell/ Henningsen 1992: 11, Kuhnle 1992: 17-18).

Στην πολυσυλλεκτικότητα, με κέντρο βάρους άλλοτε εξαστισμένους ψηφοφόρους του κέντρου και άλλοτε προλεταριοποιημένους ψηφοφόρους της Αριστεράς, εντοπίζεται η εκλογική δύναμη της άκρας Δεξιάς. Πρόκειται για έναν τύπο πολυσυλλεκτικότητας, ο οποίος είναι διαφορετικός από εκείνον

των κομμάτων του πολιτικού κέντρου (βλ. Kirchheimer 1966: 177-200). Ενώ στα μετασχηματιζόμενα κομματικά συστήματα της μεταπολεμικής Ευρώπης καθίσταντο πολυσυλλεκτικά εκείνα τα κόμματα που ήταν 'διατεθειμένα να προσαρμοστούν στο πολιτικό στυλ των ανταγωνιστών τους' *συγκλίνοντας* μαζί τους για τις ανάγκες του κομματικού ανταγωνισμού και της εκλογικής αγοράς (Kirchheimer 1966: 188), η πολυσυλλεκτικότητα της νέας άκρας Δεξιάς έγκειται στο ότι αυτή επιδιώκει να *διακριθεί* από το πολιτικό στυλ των αντιπάλων της. Ένα τέτοιο εγχείρημα διαφοροποίησης είναι αναγκαίο, προκειμένου τα ακροδεξιά κόμματα να προσελκύσουν ένα μέρος όχι μόνον από τους ιδεολογικά αδέσμευτους και χωρίς κομματική ταύτιση εκλογείς, αλλά και από τους εκλογείς που μένουν ιδεολογικά και πολιτικά μετέωροι μετά τον μετασχηματισμό των κομμάτων τους από διαμεσολαβητές αιτημάτων συγκεκριμένων ομάδων της κοινωνίας πολιτών στην κρατική διοίκηση σε 'μεσίτες' αιτημάτων (Katz και Mair 1995: 14) που προκύπτουν από τις συγκυριακές ανάγκες της κομματικής αγοράς και της εκλογικής σκηνής.

Ποιός δεν ψηφίζει τη νέα άκρα Δεξιά και γιατί

Παρά την ιδιότυπη αλλά εκλογικά επιτυχημένη πολυσυλλεκτικότητά τους, τα κόμματα της νέας ακροδεξιάς συστηματικά αποτυγχάνουν να αποκομίσουν εκλογικά οφέλη από ομάδες εκλογέων οι οποίες, κατά το παρελθόν, ανήκαν (όπως γυναίκες και δη νοικοκυρές) ή εξακολούθουν να ανήκουν (όπως θρησκευόμενοι και, κυρίως, τακτικά εκκλησιαζόμενοι χριστιανοί) στον σκληρό πυρήνα των παραδοσιακών ψηφοφόρων συντηρητικών και χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων. Ως έναν βαθμό, το ίδιο συμβαίνει σε ό,τι αφορά τον σκληρό πυρήνα παραδοσιακών ψηφοφόρων κομμάτων της Αριστεράς. Όπως ήδη αναλύσαμε, αν και αποκτούν σημαντική πρόσβαση σε ομάδες με κοινωνικο-δημογραφικά γνωρίσματα εκλογέα της Αριστεράς, τα κέρδη της άκρας Δεξιάς παραμένουν περιορισμένα σε άτομα που διαθέτουν ισχυρό δεσμό με τα συνδικάτα (όχι απλώς είναι μέλη συνδικάτων), τα οποία αποτελούν τους σταθερότερους και συναισθηματικά ταυτισμένους εκλογείς κομμάτων της Αριστεράς.

Περισσότερο αδιάφοροι και λιγότερο τρωτοί στο εκλογικό προσκλητήριο της άκρας Δεξιάς εμφανίζονται οι εκλογείς που διαθέτουν οργανωτικούς ή μόνο συναισθηματικούς δεσμούς με ομάδες-προθαλάμους των κομμάτων της Αριστεράς (συνδικάτα) και με κοινωνικά-πολιτισμικά περιβάλλοντα (*milieu*) της Δεξιάς (εκκλησία). Εν γένει, εκλογείς με τέτοιου είδους δεσμούς αποτε-

λούν τους λιγότερο μεταβαλλόμενους εκλογείς. Όσο, όμως, χαλαρώνουν οι παραπάνω δεσμοί, τόσο περισσότερο διαθέσιμοι προς πάσα κατεύθυνση και ανοικτοί στο ενδεχόμενο μιας εκλογικής μεταβολής καθίστανται οι ψηφοφόροι.

Πιο εύαλωτοι στο εκλογικό προσκλητήριο της νέας άκρας Δεξιάς και πιο επιρρεπείς σε μια μετακίνησή τους στα κόμματα του δεξιού άκρου δεν εμφανίζονται κατ' ανάγκη οι περισσότεροι συντηρητικοί και δεξιόστροφοι ψηφοφόροι, όπως ενδεχομένως θα ανέμενε κανείς. Η μικρότερη ή μεγαλύτερη εκλογική διαθεσιμότητα για την άκρα Δεξιά προσδιορίζεται από την ένταση των δεσμών με κοινωνικά περιβάλλοντα και με συγκεκριμένα κόμματα που διαθέτει ένας ψηφοφόρος. Οι ψηφοφόροι που εμφανίζουν χαλαρούς, πολλώ μάλλον διαλελυμένους κομματικούς δεσμούς, προσωρινές κοινωνικές εντάξεις, εργαλειακές και χωρίς συναισθηματικό βάθος, ασχέτως της κομματικής προέλευσης και μιας προηγούμενης ιδεολογικο-πολιτικής στάσης τους, είναι πιθανό σε συγκυρίες κρίσης ή σε καταστάσεις προσωπικής ανασφάλειας να ανοιχθούν εκλογικά στην άκρα Δεξιά.

* Οι γυναίκες είναι επιφυλακτικές απέναντι στην άκρα Δεξιά.

Είναι εμπειρικά διαπιστωμένο ότι τα κόμματα της άκρας Δεξιάς, ανεξαρτήτως χώρας και χρονικής συγκυρίας, αποκομίζουν μικρότερα κέρδη από τον γυναικείο εκλογικό πληθυσμό, ενώ οι άνδρες εκλογείς τα ψηφίζουν συχνότερα: το εκλογικό σώμα της σουηδικής Νέας Δημοκρατίας (1991) αποτελείτο κατά 38% από γυναίκες και 62% από άνδρες· του FPÖ (1990) κατά 40% από γυναίκες και 60% από άνδρες· του ελβετικού Autopartei (1991) κατά 46% από γυναίκες και 54% από άνδρες· των Republikaner (1989) κατά 36% από γυναίκες και 64% από άνδρες, κ.ο.κ. (Betz 1994: 143). Στη Γαλλία, επίσης, το μερίδιο του Εθνικού Μετώπου στις γυναίκες είναι κατώτερο από εκείνο των ανδρών (8% έναντι 14% το 1984, 12% έναντι 18% το 1997). Μάλιστα, ο λόγος ανδρών-γυναικών στη σύνθεση των εκλογέων του δεν ανατρέπεται στο διάστημα 1984-97, στο οποίο η μέση αύξηση στην εκλογική δύναμη του FN είναι της τάξης των τεσσάρων ποσοστιαίων μονάδων, η ίδια που σημειώνεται στη διεύθυνσή του σε άνδρες και γυναίκες εκλογείς (Pergineau 2001: 191).

Ο Betz (1994: 142-43), λαμβάνοντας υπόψη την επίμονη διατήρηση της διαφοράς όσον αφορά το φύλο της ψήφου για την άκρα Δεξιά, κάνει λόγο για 'φυλετικό χάσμα' (gender gap). Ισχυρίζεται, ωστόσο, ότι το 'χάσμα' αυτό γεφυρώνεται, χωρίς να εξαφανίζεται, όταν λαμβάνεται υπόψη όχι η γυναικεία ψήφος συνολικά, αλλά η ψήφος των εργαζομένων γυναικών ειδικά: η δική τους εκλογική επιλογή είναι περισσότερο κοντά στην επιλογή του αν-

δρικού πληθυσμού. Τούτο συμβαίνει πρώτον γιατί οι εργαζόμενες γυναίκες είναι λιγότερο συχνά εκκλησιαζόμενες, πράγμα που σημαίνει ότι η επίδραση του εκκλησιαστικού παράγοντα δεν αποβαίνει ρυθμιστική στη δική τους συμπεριφορά. Χωρίς, όμως, μια τέτοια επίδραση, αποτέλεσμα της οποίας θα ήταν η ευθυγράμμιση της συμπεριφοράς τους σε κομματικές επιλογές αποδεκτές από την εκκλησία, οι εργαζόμενες γυναίκες είναι ανοικτές στην υπάρχουσα ευρεία προσφορά στο πλαίσιο του κομματικού ανταγωνισμού. Όσο περισσότερο εκκλησιαζόμενες είναι οι γυναίκες και όσο στενότερες και συστημικότερες σχέσεις καλλιεργούν με την εκκλησιαστική κοινότητα, τόσο λιγότερο πιθανό είναι να στραφούν σε κάποιο κόμμα της άκρας Δεξιάς. Ένα τέτοιο κόμμα υπερασπίζεται αυταρχικές κρατοκεντρικές αντιλήψεις σε θέματα 'νόμου και τάξης' (κάθε ενίσχυση της κρατικής εξουσίας επιτείνει τις αιτίες σύγκρουσης εκκλησίας-κράτους που, αν δεν είναι ενεργή, ελλοχεύει σχεδόν πάντα) και εμφανίζεται ελαστικό ή κεκαλυμμένα θετικό στο ζήτημα της χρήσης βίας.

Δεύτερον, η επιφυλακτικότητα των γυναικών στα κόμματα της άκρας Δεξιάς και η σαφώς μικρότερη των εργαζομένων γυναικών έχει να κάνει με το ότι οι τελευταίες εμφανίζουν, συχνότερα από τις υπόλοιπες, αξιακές στάσεις με ισχυρότερη συνάφεια προς τα 'ανδρικά φυλετικά πρότυπα'. Αυτά, σύμφωνα με τον Rippl κ.ά. (1998: 759, 764), διαπνέονται εντονότερα από το πνεύμα της εξατομίκευσης (Ulrich Beck) και χαρακτηρίζονται από αυτό που ο Heitmeyer (1989) αποκαλεί 'ανάγκη αυτοεπιβολής'.

'Η 'ανάγκη αυτοεπιβολής' για την επίδειξη ισχύος και την επιβεβαίωση της διαρκώς απειλούμενης μοναδικότητας, που συνυπάρχει στις διαδικασίες της εξατομίκευσης, προκαλεί στροφή, ιδιαίτερα σε καταστάσεις αδυναμίας και κοινωνικής απομόνωσης, σε ακροδεξιά πρότυπα' (Rippl κ.ά. 1998: 763).

Το πνεύμα της εξατομίκευσης, που έχει επικρατήσει στην ύστερη νεωτερικότητα, τείνει να δημιουργήσει νέες σχέσεις ατόμου-κοινωνίας. Τα άτομα ζουν μια πιο 'δική τους ζωή' μέσα στη 'βαθιά διαφοροποιημένη κοινωνία'. Όσο περισσότερο κοντά στο πνεύμα της εξατομίκευσης ζει κανείς, τόσο μεγαλύτερες είναι οι ευκαιρίες να βιώσει 'μια δική του ζωή', αλλά και τόσο μεγαλύτεροι οι κίνδυνοι να 'στροβιλιστεί' στην 'κοινωνία του ρίσκου' και να καταστεί επιρρεπής σε ιδεολογίες, μορφώματα και ηγετικές φυσιογνωμίες που καταγγέλλουν τις καταστάσεις που έχουν αναδείξει 'τη δική του ζωή' και προτείνουν λύσεις κατανοητές σε όσους βιώνουν την αποτυχία ή τον φόβο (Rippl κ.ά., όπ. π.). Αντιθέτως, όσο περισσότερο κοντά στο πνεύμα της παράδοσης ζει κανείς, τόσο παραμένει εγκιβωτισμένος, 'αυτόματα, με τη

γέννησή του, σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, σε μια θρησκεία' (Beck και Ziegler 2000: 11), αλλά ταυτοχρόνως προφυλαγμένος από ό,τι συνεπάγεται η 'ανάγκη αυτοεπιβολής' (Heitmeyer 1989).

Έχει υποστηριχθεί, ότι τα φύλα προσαρμόζονται κατά διαφορετικό τρόπο στον αξιακό προσανατολισμό της εξατομικευμένης κοινωνίας, με τις γυναίκες να συμπεριφέρονται λιγότερο από τους άνδρες κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες που εμπεριέχονται στον ιδεολογικό λόγο της νέας άκρας Δεξιάς (Rippl κ.ά. 1998: 762, 767). Σε ό,τι αφορά την ορθότητα αυτού του ισχυρισμού, έχουμε στη διάθεσή μας μόνο έμμεσες ενδείξεις, οι οποίες μας προειδοάζουν όχι για την επαληθευσσιμότητά του, όπως ισχυρίζονται οι Rippl κ.ά. (1998: 767), αλλά καταρχάς για το εύλογο μιας επιστημονικής διερεύνησης των διαφορών στον αξιακό προσανατολισμό των δύο φύλων.¹⁰

* Ο εκκλησιαστικός δεσμός λειτουργεί ως ανάχωμα στην εκλογική στροφή προς την ακροδεξιά.

Όπως η εκλογική ιστορία της εξτρεμιστικής Δεξιάς από την εποχή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης καταδεικνύει, τα συνεκτικά κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα (*milieu*) λειτουργούν και στις ανταρχικότερες πολιτικές συγκυρίες ως αναχώματα στην επέκταση των πολιτικών άκρων. Ιδίως το καθολικό *milieu* και το Zentrum (Κέντρο), που υπήρξε το 'κόμμα του *milieu*' και ο εκφραστής της πολιτικής ταυτότητας των καθολικών στη Δεύτερη Γερμανική Αυτοκρατορία (1871), αποτέλεσαν τέτοια αναχώματα. Για τον λόγο αυτό, οι περιοχές που βρίσκονταν υπό την πνευματική κυριαρχία της καθολικής εκκλησίας αντιστάθηκαν στην άνοδο του NSDAP. Αυτή η αντίσταση αντικατοπτρίζεται στο γεγονός, ότι στη διάρκεια της κρίσης της Βαϊμάρης, ενώ τα υπόλοιπα δημοκρατικά κόμματα γνώρισαν σημαντική πτώση της εκλογικής τους δύναμης (το SPD περιορίστηκε από το 39,6% το 1920, στο 20,4% στην αναμέτρηση του Νοεμβρίου 1932, Lucas 2000: 20), οι δυνάμεις του Κέντρου εμφάνισαν σχετικά μικρές πτωτικές διακυμάνσεις (από 18,1% το 1920, 15% το Νοέμβριο του 1932, ό.π.). Η διάλυση μεταπολεμικά του καθολικού *milieu* στην ΟΔΓ και η εξαφάνιση του Zentrum δεν ανέτρεψαν μια βασική λειτουργία που τέτοια συνεκτικά περιβάλλοντα επιτελούν, δηλαδή να περιχαραινώνουν τη συμπεριφορά των μελών τους. Μόνο που ο ρόλος αυτός εκκληρώνεται πλέον, κατά κύριο λόγο, από τις εκκλησίες οι οποίες, ως κοινότητες πιστών, έχουν τη δύναμη να ρυθμίζουν τη συμπεριφορά όσων τους είναι αφοσιωμένοι (Falter 1994: 84).

Όσον αφορά τη διαθεσιμότητα των εκλογέων για τη μεταπολεμική άκρα Δεξιά, γνωρίζουμε ότι όσο τακτικότερη είναι η εκκλησιαστική προσέλευση,

τόσο χαμηλότερα εμφανίζονται τα εκλογικά ποσοστά που αποσπούν τα κόμματα της άκρας Δεξιάς από το τμήμα του εκλογικού σώματος που εκκλησιάζεται τακτικά. Ας επικεντρωθούμε στην εκλογική διείσδυση του FN στις διάφορες κατηγορίες εκκλησιαζόμενων εκλογέων: το Εθνικό Μέτωπο λαμβάνει το υψηλότερο ποσοστό του μεταξύ εκείνων που δηλώνουν καθολικοί χωρίς να εκκλησιάζονται (5 ποσοστιαίες μονάδες μέση αύξηση στο εκλογικό ποσοστό στο διάστημα 1984-97), όπως και μεταξύ εκείνων που δεν δηλώνουν θρήσκευμα (+12 μονάδες), ενώ σημειώνει το χαμηλότερο ποσοστό του σε εκείνους που εκκλησιάζονται τακτικά (-7 μονάδες στο διάστημα 1984-97) (Perrineau 2001: 193). Στη Γαλλία, παρότι ο χωρισμός κράτους και εκκλησίας μετρά ήδη έναν αιώνα ζωής και παρότι, επίσης, δεν εδραιώθηκαν σημαντικά θρησκευτικά κόμματα τόσο στο πλαίσιο της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας όσο και αργότερα (Kalyvas 1996: κεφ. 3), το θρησκευτικό δόγμα εξακολουθεί να διαιρεί το εκλογικό σώμα: η Αριστερά έχει τα οχυρά της μεταξύ εκείνων που δεν διαθέτουν θρήσκευμα ή δεν εκκλησιάζονται, ενώ η Δεξιά μεταξύ εκείνων που εκκλησιάζονται τακτικά. Τον Mitterrand στις προεδρικές εκλογές του 1981 είχε ψηφίσει το 88% όσων δεν δήλωναν θρήσκευμα και το 61% όσων δεν εκκλησιάζονταν, αλλά μόλις το 20% όσων εκκλησιάζονταν τακτικά (Hagrop και Miller 1987: 179). Το ίδιο σκηνικό επαναλήφθηκε στις προεδρικές εκλογές του 1995, όταν ο μεν Chirac έλαβε τις ψήφους από το 74% των τακτικά εκκλησιαζόμενων, ο δε Jospin –υπέρμαχος της αρχής της ουδετεροθρησκείας (laïcité)– το 69% όσων δεν δήλωναν θρήσκευμα και το 56% όσων δεν εκκλησιάζονταν (Lewis-Beck 2000: 7, Safran 2000: 37-38). Τα χαμηλότερα ποσοστά του Jospin συγκριτικά με εκείνα του Mitterrand στους εκκοσμικευμένους εκλογείς αποδίδονται στο γεγονός ότι σοβαρός διεκδικητής των ψήφων τους έγινε ο Le Pen: στις προεδρικές του 1995 έλαβε το 14% των εκλογέων που δεν δήλωναν θρήσκευμα και το 18% όσων δεν εκκλησιάζονταν (Perrineau *ό.π.*).

Ο Falter (1994: 84, 86), αναλύοντας την επίδραση του εκκλησιαστικού δεσμού στην ψήφο των γερμανών εκλογέων, καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι όσο πιο συχνά εκκλησιάζεται κανείς (τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα) και όσο πιο συχνά προσεύχεται (καθημερινά/ σχεδόν καθημερινά), τόσο μικρότερες πιθανότητες (3 έως 5 φορές) έχει, συγκριτικά με κάποιον που δεν εκκλησιάζεται και δεν προσεύχεται, να ψηφίσει ένα κόμμα της άκρας Δεξιάς. Έχει σημασία να επισημανθεί ότι, πλέον, η πρόθεση ψήφου και η έκφραση εκλογικής συμπάθειας για τα κόμματα της άκρας Δεξιάς δεν συναρτάται τόσο από το δόγμα (καθολικοί-προτεστάντες), αλλά από την εκκλη-

σιαστική και τη λατρευτική συμπεριφορά των ψηφοφόρων. Στη ενοποιημένη Γερμανία (1993), η κάπως μεγαλύτερη εκλογική διαθεσιμότητα των καθολικών για την άκρα Δεξιά (οι Republikaner λαμβάνουν 6% από τους καθολικούς και 4% από τους προτεστάντες στην πρόθεση ψήφου, 9% και 8% αντιστοίχως στην έκφραση εκλογικής συμπάθειας) είναι αποτέλεσμα της γεωγραφικής κατανομής της δύναμής της, η οποία εντοπίζεται κυρίως στις περιοχές του καθολικού Νότου (Βαυαρία, Βάδη-Βιρτεμβέργη). Η πρόθεση ψήφου για τους Republikaner την περίοδο της εκλογικής τους ακμής (1989) αυξανόταν γραμμικά με τη μείωση στη συχνότητα του εκκλησιασμού: στους 'συχνά' εκκλησιαζόμενους λάμβαναν 3,8%, στους 'ευκαιριακά' 4,5%, στους 'σπάνια ή ποτέ' 5,4% και σε όσους δεν δήλωναν θρήσκευμα ('κανένα δόγμα') 6,1% (Roth 1989: 14).

Η τυπική ιδιότητα μέλους μιας εκκλησίας δεν δεσμεύει ιδεολογικο-πολιτικά τα μέλη της, όπως συνέβαινε στο παρελθόν σε κομματικά συστήματα με ιστορικό θρησκευτικής διαιρετικής τομής. Επιπλέον, οι θρησκευτικές εκφράσεις έχουν καταστεί τόσο πολύμορφες στην ύστερη νεωτερικότητα (λ.χ. κάποιιο εκκλησιάζονται χωρίς να εκφράζουν ομολογία πίστης ή πιστεύουν χωρίς να εκκλησιάζονται), ώστε είναι δύσκολο να διαπιστωθεί η επίδραση του δόγματος και της ομολογίας πίστης στην εκλογική επιλογή (Γεωργιάδου και Νικολακόπουλος 2002: 255-57). Εκείνο, ωστόσο, που διαπιστώνεται, είναι ότι ένα συνεκτικό θρησκευτικό περιβάλλον που περιχαράκωνει τη συμπεριφορά, όπως αυτό που προσφέρουν οι εκκλησίες σε όσους συντηρούν στενούς και συστηματικούς δεσμούς μαζί τους, είναι δυνατόν να δημιουργήσει στους εκλογείς 'πολιτικά αντανάκλαστα' υπέρ ή εναντίον κάποιου κόμματος. Επιπλέον, όσο ισχυρότεροι παρουσιάζονται οι δεσμοί αυτοί σε μια μερίδα εκλογέων, τόσο μικρότερη υπολογίζεται η πιθανότητα οι συγκεκριμένοι ψηφοφόροι να στραφούν στην άκρα Δεξιά. Σε κατηγορίες εκλογέων με ισχυρούς και μακροχρόνιους εκκλησιαστικούς δεσμούς (λ.χ., σε εκλογείς των μεσαίων και μεγάλων ηλικιακών ομάδων, με χαμηλή μόρφωση) σχεδόν ανακόπτεται η πρόθεση ψήφου για την άκρα Δεξιά, ενώ στις ίδιες ομάδες όταν δεν διαπιστώνεται εκκλησιαστικός δεσμός κυριολεκτικά εκτινάσσεται στα ύψη η πρόθεση ψήφου για την άκρα Δεξιά: στις καθολικές γυναίκες με ισχυρό εκκλησιαστικό δεσμό η πρόθεση ψήφου για την άκρα Δεξιά υπολογίζεται στο 1%, ενώ σε εκείνες χωρίς εκκλησιαστικό δεσμό στο 11%· στους καθολικούς, ανεξαρτητως φύλου, 60 ετών και άνω με ισχυρό εκκλησιαστικό δεσμό, η πρόθεση ψήφου για την άκρα Δεξιά είναι μηδενική, ενώ στην ίδια ηλικιακή ομάδα με ανύπαρκτο εκκλησιαστικό δεσμό η πρόθεση ψήφου φθά-

νει στο 20%· τέλος, στους καθολικούς με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και ισχυρό εκκλησιαστικό δεσμό, η πρόθεση ακροδεξιάς ψήφου βρίσκεται στο 2%, ενώ στην ίδια ομάδα με ανύπαρκτο εκκλησιαστικό δεσμό φτάνει στο 20% (Falter 1994: 90).

Ο ισχυρός εκκλησιαστικός δεσμός, σε μικρότερο βαθμό ακόμη και ένας μέτριας έντασης δεσμός με την εκκλησία, ανακόπτει σημαντικά την πρόθεση υπερψήφισης κομμάτων της άκρας Δεξιάς. Όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, ο ισχυρός (αν και όχι ο μέτριας έντασης) συνδικαλιστικός δεσμός και σίγουρα όχι μόνο μια απλή ιδιότητα συνδικαλιστικού μέλους, αποτελεί επίσης ένα εκλογικό ανάχωμα για την άκρα Δεξιά. Ο εκκλησιαστικός δεσμός αποδεικνύεται ισχυρότερος της συνδικαλιστικής ένταξης: εργαζόμενοι με συνδικαλιστική ένταξη που εκκλησιάζονται συχνά, εμφανίζουν μικρότερη πρόθεση ψήφου (11%) για την άκρα Δεξιά από εκείνους που εκκλησιάζονται αραιά (38%) ή ποτέ (19%) (στοιχεία 1993 για τη Δυτική Γερμανία, Falter 1994: 102-3). Επίσης, εργαζόμενοι με ισχυρό συνδικαλιστικό δεσμό και, συγχρόνως, ισχυρό εκκλησιαστικό δεσμό εκδηλώνουν μηδενική πρόθεση ψήφου για την άκρα Δεξιά, ενώ μεταξύ εκείνων που διαθέτουν ισχυρό δεσμό με τα συνδικάτα αλλά κανέναν δεσμό με τις εκκλησίες η πρόθεση ψήφου για την άκρα Δεξιά υπολογίζεται στο 4% (Falter 1994: 87).

* Πόσοι ευάλωτοι είναι οι συνδικαλισμένοι ψηφοφόροι στην εκλογική πείση των άκρων;

Εργαζόμενοι, μέλη και μη-μέλη συνδικάτων, είναι δυνητικά σχεδόν το ίδιο ευάλωτοι στο εκλογικό προσκλητήριο της άκρας Δεξιάς. Ούτε στα υπαλληλικά στρώματα ούτε στους βιομηχανικούς εργάτες η απλή ιδιότητα του συνδικαλιστικού μέλους μπορεί να αποτελέσει 'προμαχώνα' στην επέλαση της μεταπολεμικής άκρας Δεξιάς (Roth 1989: 15). Το αντίθετο μάλιστα: όπως προκύπτει από έρευνα τάσεων στη Γερμανία (Infratest/ Dimap, Μάιος-Αύγουστος 1998), ξενοφοβικές αντιλήψεις σε συνδυασμό με ανασφάλεια για απώλεια της θέσης εργασίας, είναι περισσότερο έντονες στα μέλη παρά στα μη-μέλη των συνδικάτων. Με άλλα λόγια, σημαντικές προϋποθέσεις για την εκδήλωση εκλογικής διαθεσιμότητας για την άκρα Δεξιά (υπό την έννοια της πρόθεσης ψήφου, αλλά όχι πάντοτε της πραγματικής εκλογικής συμπεριφοράς) είναι σε μεγαλύτερο βαθμό παρούσες μεταξύ των μελών των συνδικάτων παρά μεταξύ των μη-μελών, όπως επιβεβαιώνεται από έρευνες του DGB:

‘Στη Γερμανία, η ιδιότητα συνδικαλιστικού μέλους δεν δημιουργεί ανάχωμα για την εκλογή ή την υποστήριξη ακροδεξιών κομμάτων. Το αντίθετο, το

εκλογικό δυναμικό του DVU και των Republikaner είναι μεγαλύτερο μεταξύ των μελών των συνδικάτων –ιδίως στα παλιά ομόσπονδα κρατίδια– παρά μεταξύ του εκλογικού σώματος συνολικά' (<http://www.einblick.dgb.de/archiv/9817/tx981702.htm>).

Μάλιστα, από αναλύσεις του προεδρείου του DGB δίδονται εξηγήσεις για τις εμφανιζόμενες αυτές τάσεις:

‘Στα συνδικάτα οργανώνονται περισσότερο εκείνοι που φοβούνται για τη θέση εργασίας τους και αναζητούν κοινωνική προστασία’ (στο ίδιο).

Εξετάζοντας, ωστόσο, όχι απλώς την ιδιότητα του συνδικαλιστικού μέλους αλλά την ποιότητα της συνδικαλιστικής ένταξης, διαπιστώνεται ότι όσο περισσότερο η ένταξη αυτή αναπτύσσεται στο εσωτερικό ενός συνεκτικού εργατικού περιβάλλοντος (*milieu*), με τον εργαζόμενο και άλλα μέλη της οικογένειάς του να μετέχουν στο περιβάλλον αυτό έχοντας αναπτύξει μια συνδικαλιστική ταυτότητα, τόσο μικρότερη εμφανίζεται η πρόθεση ψήφου για την άκρα Δεξιά (Falter 1994: 86). Με τον ίδιο και άλλα μέλη της οικογένειάς του να ανήκουν στα συνδικάτα, ταύτιση, συμπάθεια και πρόθεση ψήφου για την άκρα Δεξιά υπολογίζονται στο 2% έως 3%· όταν, όμως, συνδικαλιστικό μέλος είναι μόνο ο ίδιος, η πρόθεση ψήφου του για την άκρα Δεξιά φθάνει στο 15% και είναι υψηλότερη (11%) από εκείνη ενός εργαζόμενου που ο ίδιος δεν είναι μέλος συνδικάτου, προέρχεται όμως από ένα οικογενειακό περιβάλλον που διατηρεί συνδικαλιστούς δεσμούς (Falter 1994: 102-3). Αυτό το αποτέλεσμα της έρευνας είναι ιδιαίτερος σημαντικός, εφόσον καταδεικνύει ότι, στην προκειμένη περίπτωση, περισσότερο από το μικρο-κοινωνικό περιβάλλον (ένταξη σε μια συνδικαλιστική οργάνωση) μεγαλύτερη ικανότητα επιρροής στην εκλογική επιλογή/ συμπεριφορά έχουν τα ευρύτερα κοινωνικά περιβάλλοντα (εδώ, το εργατικό *milieu*), μέσα στα οποία διαμορφώνονται οι συναισθηματικές ταυτίσεις με τα κόμματα και οι ευρύτεροι ιδεολογικο-πολιτικοί προσανατολισμοί. Το μέλος μιας εργατικής οικογένειας, η οποία ταυτίζεται με την κοινωνικο-πολιτισμική υποκοουλτούρα του περιβάλλοντος που ανήκει, ακόμη και αν το ίδιο προσωπικά δεν έχει οργανωτική σχέση με τα συνδικάτα, διαθέτει ισχυρότερη εργατική συνείδηση από ένα απλό μέλος των συνδικάτων και έχει διαμορφώσει θετικότερες εκτιμήσεις για το δίκτυο των οργανώσεων που αποτελούν ή γίνονται αποδεκτά από το εργατικό *milieu*.

Αντί επιλόγου

Ο 'πολιτικός κατακλυσμός' της άκρας Δεξιάς, παρά ορισμένες κατά καιρούς περιόδους αντιθέτου ενδείξεις, δεν φαίνεται ότι θα κοπάσει γρήγορα. Αντιθέτως, οι Le Pen, Haider, Blocher, Hagen, Kjaersgaard, Dewinter και αρκετοί ακόμη νεο-λαϊκιστές ηγέτες της, λειτουργούν ταυτοχρόνως ως πρότυπα και ως ρίσκα, όπως σημείωσε ο Werner A. Perger σε άρθρο του στην *Zeit* (20.06.2002): ως πρότυπα για άλλους πολιτικούς ηγέτες και κόμματα της επικρατούσας τάσης, προκειμένου αυτοί –εφαρμόζοντας την ίδια πολιτικο-επικοινωνιακή συνταγή– να γευθούν την υψηλή δημοτικότητα και την εκλογική επιτυχία των νεο-λαϊκιστών αντιπάλων τους· ως ρίσκο για τις ευρωπαϊκές δημοκρατίες συνολικά, εφόσον η πολιτική και εκλογική νίκη επί της νεο-λαϊκιστικής ακροδεξιάς προϋποθέτει εξοικείωση με το ιδεολογικό πρότυπο και αποδοχή των διακυβευμάτων που αυτή έχει αναδείξει. Αν οι πολιτικές παρεμβάσεις για τον 'έλεγχο' της μετανάστευσης και τον δραστικό περιορισμό στη χορήγηση πολιτικού ασύλου υπήρξαν τα βασικά υλικά για τη εκλογική επιτυχία της νέας ακροδεξιάς την τελευταία δεκαετιαία, η πρωτόγνωρη απόφαση του ολλανδικού κοινοβουλίου της 17ης Φεβρουαρίου 2004 που αφορούσε την απέλαση 26 χιλιάδων μεταναστών καταδεικνύει, ότι η επιτυχημένη συνταγή της ακροδεξιάς, εν τέλει, δεν είναι τόσο δύσκολο να εκτελεστεί το ίδιο καλά από τις κομματικές δυνάμεις του πολιτικού κέντρου.

Η πολυσυλλεκτικότητα της άκρας Δεξιάς δημιουργεί μεγάλη ανασφάλεια στους εκπροσώπους του πολιτικού κέντρου. Η ακροδεξιά έχει διεισδύσει εκλογικά σχεδόν παντού, ενώ όσοι θύλακοι έχουν απομείνει απόρθητοι (τα παραδοσιακά κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα της Δεξιάς και της Αριστεράς), είναι αρκετά αποδιάρθρωμένοι για να λειτουργήσουν ως αναχώματα στην επέλασή της. Επομένως, η 'μάχη' πολιτικού κέντρου και άκρας Δεξιάς δεν θα δοθεί με συμβατικά μέσα. Για να χρησιμοποιήσουμε λόγο μεταφορικό, το πολιτικό κέντρο δεν θα αντιτάξει τον 'τακτικό στρατό' του σε αυτή τη μάχη εναντίον του εχθρού. Πώς θα μπορούσε άλλωστε, όταν τόσο το καθολικό όσο και το εργατικό milieu αποδιάρθρωθήκαν από τις μεταπολεμικές κοινωνικές εξελίξεις αλλά, επιπλέον, εγκαταλείφθηκαν από τους κομματικούς εκπροσώπους τους, στην προσπάθεια των τελευταίων να εμβαθύνουν την πολυσυλλεκτικότητά τους, αντί να καλλιεργήσουν περαιτέρω τους δεσμούς με την παραδοσιακή κοινωνική βάση τους. Η μάχη στον κομματικο-εκλογικό στίβο θα δοθεί, λοιπόν, με σύγχρονα μέσα πολιτικής τακτικής: το πολιτικό κέντρο δεν θα παραταχθεί απέναντι στον αντίπαλο, αλλά δίπλα του,

επιδιώκοντας όχι να αποκρούσει αλλά κυρίως να μιμηθεί ορισμένα από τα μυστικά της εφαρμοζόμενης εκλογικής συνταγής. Όποιο και αν είναι το αποτέλεσμα μιας τέτοιας μάχης, νικητής θα είναι η άκρα Δεξιά: αν το πολιτικό κέντρο τη μιμηθεί ικανοποιητικά, αυτή θα χάσει σε εκλογικά ποσοστά, θα κερδίσει όμως στα πολιτικά ζητήματα που θα έχει επιβάλει στην πολιτική ατζέντα των αντιπάλων της και στην πολιτική ημερήσια διάταξη συνολικά: αν, πάλι, οι δυνάμεις του πολιτικού κέντρου αποτύχουν ή δεν επιδιώξουν να τη μιμηθούν, η άκρα Δεξιά θα εξακολουθεί, όπως όλα δείχνουν, να κερδίζει σε εκλογικές αντιπαραθέσεις και σε ποσοστά.

Σημειώσεις

1. Στις γαλλικές προεδρικές εκλογές της 21ης Απριλίου 2002, το ποσοστό του υποψήφιου του Εθνικού Μετώπου ανήλθε στο 16,9% –ήταν 14,5% το 1988 και 15,5% το 1995. Ο Chirac έλαβε στον πρώτο γύρο το 19,9% των ψήφων και ήρθε πρώτος, όμως το ποσοστό του ήταν το χαμηλότερο που έχει ποτέ λάβει υποψήφιος για τη θέση του προέδρου που κατέχει ήδη το αξίωμα. Τα αποτελέσματα των εκλογών του 2002 και ο αποκλεισμός των σοσιαλιστών από τους 'λεπενιστές' σόκαραν την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, ωστόσο δεν αποτελεί μια περίπτωση μοναδική και ανεπανόληπτη. Στην Αυστρία, η δεύτερη θέση του ακροδεξιού FPÖ στις εκλογές του Οκτωβρίου 1999 (είχε λάβει το 27,2% των ψήφων έναντι 26,9% του χριστιανο-συντηρητικού ÖVP) δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συμμετοχή του ως εταίρου σε μια κυβέρνηση με το ÖVP. Η πρόωγη διάλυση της Βουλής στην Αυστρία και η προσφυγή στις κάλπες τον Νοέμβριο του 2002 επέφεραν σημαντική μείωση των ποσοστών του FPÖ (πήρε το 10,2% των ψήφων), που ήταν ωστόσο αρκετό για μια εκ νέου κυβερνητική συνεργασία του με το ενδυναμωμένο αυτή τη φορά ÖVP. 'Πολιτικός κατακλισμός' σημειώθηκε και στις εθνικές εκλογές του Οκτωβρίου 2003 στην Ελβετία: το εθνοσυντηρητικό Λαϊκό Κόμμα (SVP) του λαϊκιστή ηγέτη Christoph Blocher ήρθε πρώτο σε δύναμη (26,6%), αφήνοντας τους χριστιανοδημοκράτες (CVP) φτωχότερους κατά μία θέση στην 7μελή κυβέρνηση.

2. Η Δανία από τη δεκαετία του 1990 δεχόταν ετησίως, αναλογικά προς τον πληθυσμό της, έναν υψηλό αριθμό προσφύγων που ζητούσαν άσυλο. Το 2001, ο αριθμός των αιτούντων άσυλο έφθανε τους 23 ανά 10 χιλιάδες κατοίκους και ήταν αναλογικά ο έκτος υψηλότερος αριθμός στην Ευρώπη, πίσω από την Αυστρία (38 ανά 10 χιλ.), τη Νορβηγία (34 ανά 10 χιλ.), τη Σουηδία και την Ιρλανδία (27 ανά 10 χιλ.) και το Βέλγιο (24 ανά 10 χιλ.). Τα στοιχεία από Factsheet Denmark 2002.

3. Από τον 19ο αιώνα, οι σοσιαλδημοκράτες υπερασπιζόνταν την ιδέα 'ενός δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου' (SPD/Vorstand 1963: 7). Την εποχή του Bad Godesberg (1959), το δημοκρατικό κράτος δικαίου καθίσταται μια βασική 'εσωτερική συνιστώσα του δημοκρατικού σοσιαλισμού' (Meyer 1982: 98). Το σοσιαλδημοκρατικό κράτος δικαίου είναι δημοκρατικό και πλουραλιστικό, χωρίς διακρίσεις και εξαιρέσεις εθνικού, θρησκευτικού ή άλλου τύπου. Αυτές οι θεμελιώδεις σοσιαλδημοκρατικές αξίες είναι προφανές ότι βρίσκονται στον αντίποδα των αντιπλουραλιστικών ιδεών για 'τον νόμο και την τάξη' τις οποίες υπερασπίζονται τα ρεζιμίματα της νεο-λαϊκιστικής άκρας Δεξιάς.

4. Η επισήμανση ότι στους μεταστρεφόμενους εκλογείς υπάρχει μια 'επιδίωξη εναρμόνισης' της συμπεριφοράς πριν και μετά την εκλογική μεταβολή, ανήκει στους Schoen και Falter (2001: 61). Αποτέλεσμα της επιδίωξης αυτής είναι η μεταβολή να εμφανίζεται μικρότερη και η εκλογική συμπεριφορά 'να παρουσιάζεται σταθερότερη από ό,τι πραγματικά ήταν'.

5. Χαρακτηριστική περίπτωση ενός μικρού σε εκλογική δύναμη κόμματος της άκρας Αριστεράς το οποίο αποκομίζει οφέλη από την υιοθέτηση ιδεών της άκρας Δεξιάς, είναι το Σοσιαλιστικό Κόμμα (SP) της Ολλανδίας. Δημιουργήθηκε το 1972 ως μια μαοϊκή οργάνωση και κατέκτησε ευπρόσωπη παρουσία σε τοπικά κοινοβούλια. Εξίσου ευπρόσωπη παρουσία στην κεντρική πολιτική σκηνή αποκτά το SP σχεδόν παράλληλα με τη Λίστα Pim Fortuyn (LPF). 'Όπως έχουν ομολογήσει ηγέτες του, σε πολλά κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα το SP κατέληγε 'σε κοινές διαπιστώσεις' με το LPF, αν και όχι σε κοινές προτάσεις πολιτικής (www.wsws.org/articles/2002/aug2002/neth-a24_prn.shtml). Το Σοσιαλιστικό Κόμμα κατέθεσε πρόταση νόμου, σύμφωνα με την οποία οι θρησκευτικοί ηγέτες των μουσουλμάνων που ζουν στην Ολλανδία έπρεπε να υποχρεώνονται να παρακολουθούν ένα σεμινάριο 'ενσωμάτωσης στην ολλανδική κουλτούρα'. Με τέτοιες θέσεις το SP αύξησε τη δύναμή του στο ολλανδικό Κοινοβούλιο από 5 έδρες (1998) σε 9 (2002).

6. Η γράφουσα αρκείται στο σημείο αυτό να παραπέμψει ενδεικτικά σε ορισμένα σημαντικά κείμενα, τα οποία πραγματεύονται διεξοδικά τα παραπάνω προβλήματα (Hainsworth 1992, 2004, Betz 1994, Kitschelt και McGann 1995, Merkl και Weinberg 1997, Betz και Immerfall 1998, Minkenberg 1998, Meny και Surel 2002, Παπαδόπουλος στο ανά χείρας τεύχος).

7. Σημείο συνάντησης 'οπαδών', 'εκλογών' και 'συμπαθούντων' των κομμάτων της άκρας Δεξιάς είναι ότι όλοι ιεραρχούν ως πρώτο στον κατάλογο των σημαντικών διακυβευμάτων το ζήτημα 'αλλοδαποί' (αλλιώς: 'μετανάστες-πρόσφυγες'). Μεταξύ των υπολοίπων εκλογέων, το συγκεκριμένο διακύβευμα δεν κατέχει κεντρική θέση στη σχετική ιεράρχηση.

8. Τοποθετούμε την έννοια της προδιάθεσης εντός εισαγωγικών, επειδή επιλέγουμε μια χαλαρή χρήση της. Για μας, η συγκεκριμένη έννοια ταυτίζεται με εκείνη της σχετικά σταθερής τάσης που όμως είναι ανατρεπόμενη από τις συγκυρίες, παρά με εκείνη της κοινωνικής κλίσης που παραμένει αδιατάρακτη στον χρόνο και δύναται να ανατραπεί μόνο εάν συντρεξούν εξαιρετικές περιστάσεις.

9. Στην περίπτωση των εκλογέων του Front National, εκλογική διαθεσιμότητα και πρόθεση ψήφου δημιουργούν τα διακύβευματα 'μετανάστες' και 'νόμος και τάξη'. Αυτά ενέχουν θέση ζητημάτων που διακρίνουν το εκλογικό σώμα σε ψηφοφόρους του FN και ψηφοφόρους των υπολοίπων κομμάτων (πρόκειται για position issues). Συγκεκριμένα, 72% των ψηφοφόρων του FN δηλώνουν ως κίνητρο ψήφου το διακύβευμα 'μετανάστες', ενώ στο σύνολο των εκλογέων το αντίστοιχο ποσοστό κυμαίνεται στο 22%. επίσης, 66% των ψηφοφόρων του FN δηλώνουν ως κίνητρο ψήφου τα ζητήματα 'νόμου και τάξης', ενώ στο σύνολο των ψηφοφόρων το αντίστοιχο ποσοστό βρίσκεται στο 22%, Schain 2000: 73.

10. Τέτοιες έμμεσες ενδείξεις μας προσφέρει η έρευνα στο Chemnitz/Siegen για το Βερολίνο, που έγινε το 1995 σε μαθητές από την τρίτη έως τη δεκάτη τάξη του σχολείου κάθε τύπου. Σε ό,τι αφορά τις αξιακές στάσεις για ζητήματα όπως: 'έξοατομίευση', 'απόδοση', 'αποδοχή κοινωνικών διαφορών', 'δεξιός εξτρεμισμός' και 'ξενοφοβία', τα γαρία εμφανίζουν υψηλότερες τιμές από τα κορίτσια (Rippl κ.ά. 1998: 767).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Backer, S. (2004). Ο Δεξιός Εξτρεμισμός στην Ενωμένη Γερμανία. Σε P. Hainsworth, επιμ., *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*. Επιμέλεια Β. Γεωργιάδου, μετάφραση Θ. Αθανασίου. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Beck, U. και Ziegler, U. E. (2000). *Μια Ζωή Δική Μας. Περιηγήσεις στην Άγνωστη Κοινωνία Που Ζούμε*. Μετάφραση Λ. Σακαλή. Αθήνα: Νήσος.
- Bergsdorf, H. (2002). 'Gegner oder Partner? Schill als Problem der Volksparteien'. *Die Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte*, 3.
- Betz, H.-G. (1994). *Radical Right-wing Populism in Western Europe*. MacMillan.
- Betz, H.-G. και Immerfall, S., επιμ., (1998). *The New Politics of the Right. Neo-populist Parties and Movements in Established Democracies*. MacMillan.
- Boy, D. και Mayer, N. (2000). Cleavage Voting and Issue Voting in France. Σε M. S. Lewis-Beck, επιμ., *How France Votes*. New York, London: Chatham House Publishers.
- Canovan, M. (1999). 'Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy'. *Political Studies* XLVII.
- Γεωργιάδου, Β. (2004). Το Πολιτικό Κράμα της Ακροδεξιάς. Πρόλογος στην ελληνική έκδοση. Σε P. Hainsworth, επιμ., *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*. Επιμέλεια Β. Γεωργιάδου, μετάφραση Θ. Αθανασίου. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Γεωργιάδου, Β. και Νικολακόπουλος, Η. (2002). Τύποι Θρησκευτικής Δέσμευσης, Εκκλησιαστική Πρακτική και Πολιτικές Προτιμήσεις. Μια Εμπειρική Ανάλυση. Σε Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής και Β. Γεωργιάδου, επιμ., *Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα*. Αθήνα: Κριτική.
- Cox, M. και Shearman, P. (2004). Μετά την Πτώση: Ο Εθνικιστικός Εξτρεμισμός στη Μετα-κομμουνιστική Ρωσία. Σε P. Hainsworth, επιμ., *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*. Επιμέλεια Β. Γεωργιάδου, μετάφραση Θ. Αθανασίου. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Dahl, R. (2001). *Περί Δημοκρατίας*. Μετάφραση Β. Κόρκας. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Elias, N. (1988). *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Eysell, M. και Hennigsen, B. (1992). 'Danemark: Politik, Wirtschaft und Gesellschaft Diessets und Jenseits von Maastricht'. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Beilage zur Wochenzeitung 'Das Parlament', B43.

- Falter, J. W. (1994). *Wer Wählt Rechts?*. München: Beck'sche Reihe.
- Falter, J. W. και Schumann, S. (1992). Die Republikaner. Σε P. Eisenmann και G. Hirscher, επιμ., *Die Entwicklung der Volksparteien im Vereinten Deutschland*. Bonn: Aktuell.
- Hainsworth, P., επιμ., (1992) *The Extreme Right in Post-war Europe and the USA*. London: Pinter.
- Hainsworth, P. (2004). Εισαγωγή: Η Ακροδεξιά. Σε P. Hainsworth, επιμ., *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*. Επιμέλεια Β. Γεωργιάδου, μετάφραση Θ. Αθανασίου. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Harrop, M. και Miller, W. L. (1987). *Elections and Voters. A Comparative Introduction*. MacMillan Education.
- Heitmeyer, W. (1989). *Rechtsextremistische Orientierungen bei Jugendlichen. Empirische Ergebnisse und Erklärungsmuster einer Untersuchung zur politischen Sozialisation*. Weinheim/München.
- Hirschman, A., (2002). *Αποχώρηση, Διαφωνία και Αφοσίωση. Αντιδράσεις στην παρακμή επιχειρήσεων, οργανώσεων και κρατών*. Πρόλογος-επιμέλεια: Ηλίας Κατσούλης, μετάφραση: Τίνα Πλυτά. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Kalyvas, S. N. (1996). *The Rise of Christian Democracy in Europe*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Katz, R. S. και Mair., P. (1995). 'Changing Models of Party Organisation and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party'. *Party Politics*, 1.
- Κατσούλης, Η. επιμ. (2002). *Νέα Σοσιαλδημοκρατία. Περιεχόμενα Πολιτικής, Θεσμοί, Οργανωτικές Δομές*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Kirchheimer, O. (1966). The Transformation of the Western European Party Systems. Σε J. LaPalombara και M. Weiner, επιμ., *Political Parties and Political Development*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Kitschelt, H. και McGann, A. J. (1995). *The Radical Right in Western Europe. A Comparative Analysis*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Klar, C. κ.ά. (1989). *Weder Verharmlosen Noch Damonisieren. Die Wähler der Extremen Rechten*, τόμ.1. Bonn: Vorwärts Verlag.
- Klingemann, H.-D. και Pappi, F. U. (1972). *Politischer Radikalismus*. München-Wien: R. Oldenbourg Verlag.
- Kuhnle, S. (1992). 'Norwegen'. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Beilage zur Wochenzeitung 'Das Parlament', B43.
- Lewis-Beck, M. S. (2000). Introduction: The Enduring French Voter. Σε M. S. Lewis-Beck, επιμ., *How France Votes*. New York, London: Chatham House Publishers.

- Mayer, N. (1998). The French National Front. Σε H.-G. Betz και S. Immerfall, επιμ., *The New Politics of the Right. Neo-populist Parties and Movements in Established Democracies*. MacMillan.
- Meny, Y. και Surel, Y., επιμ., (2002) *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave.
- Merkel, P. H. και Weinberg, L., επιμ., (1997). *The Revival of Right Wing Extremism in the 90s*. London: Frank Cass.
- Meyer, T. (1982). *Demokratischer Sozialismus*. Eine Einführung. Bonn: Neue Gesellschaft.
- Minkenberg, M. (1998) *Die Neue Radikale Rechte im Vergleich. USA, Frankreich, Deutschland*. Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Perger, W. A. (2002). 'Haiders Schatten auf Europa'. *Die Zeit*, 20.06.
- Perrineau, P. (2001). Die Faktoren der Wahldynamik des Front National. Σε D. Loch και W. Heitmeyer, επιμ., *Schattenseiten der Globalisierung*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Raschke, J. και Tils, R. (2002). 'CDU des Nordens. Profil und Bundespolitische Perspektiven der Schill-Partei'. *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, 1.
- Rippl, S. κ.ά. (1998). 'Sind die Männer eher rechtsextrem und wenn ja, warum? Individualistische Werthaltungen und rechtsextreme Einstellungen'. *Politische Vierteljahresschrift*, 39/4.
- Roth, D. (1989). 'Sind die Republikaner die fünfte Partei? Sozial- und Meinungsstruktur der Wähler der Republikaner'. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Beilage zur Wochenzeitung 'Das Parlament', B 41-42.
- Royal Danish Ministry of Foreign Affairs (2001). *Danish Political Parties in Their Own Words*. Κοπεγχάγη.
- Royal Danish Ministry of Foreign Affairs (2002). *Factsheet Denmark. Denmark - An Overview*. Κοπεγχάγη.
- Safran, W. (2000). The Socialists, Jospin, and the Mitterrand Legacy. Σε M. S. Lewis-Beck, επιμ., *How France Votes*. New York, London: Chatham House Publishers.
- Schain, M. A. (2000). The National Front and the Legislative Elections of 1997. Σε M. S. Lewis-Beck, επιμ., *How France Votes*. New York, London: Chatham House Publishers.
- Scheuch, E. K. και Klingemann, H.-D. (1967). 'Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften'. *Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik*.

- Schlüter-Knauer, C. (2002). 'Die Bedeutung des Rechtsrucks in Danemark'. *Die Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte*, 3.
- Schoen, H. και Falter, J. W. (2001). It's Time For a Change! – Wechselwähler bei der Bundestagswahl 1998. Σε Η.-D. Klingemann και Μ. Kaase, επιμ., *Wahlen und Wähler. Analysen aus Anlass der Bundestagswahl 1998*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- SPD/Vorstand (1963). *1863-1963. Programme der Deutschen Sozialdemokratie*. Hannover: J.H.W. Dietz Nachf. GmbH.
- Swyngedouw, M. (2004). Βέλγιο: Εξηγώντας τη Σχέση μεταξύ του Vlaams Blok και της Πόλης της Αμβέρσας. Σε Ρ. Hainsworth, επιμ., *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*. Επιμέλεια Β. Γεωργιάδου, μετάφραση Θ. Αθανασίου. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Veen, H.-J., Lepszy, N. και Mnich, P. (1993). *The Republikaner Party in Germany. Right-wing Menace or Protest Catchall?*. Praeger.